

KULTURELLA PERSPEKTIV

Nr 4 • 2020

Tema:

– Folklorister och etnologer
från Åbo Akademi reflekterar
kring begreppen "Skam" och
"Smart"

– Under Antecknat:

Billy Ehn och Inger Ehn
Knobblock på vandring i
Rom med kvinnlig blick
i focus

KÖP
BÖCKERNA PÅ
CARLSSONBOKFÖRLAG.SE

CARLSSON BOKFÖRLAG

BREV FRÅN DAG

Eva Selin, Marie-Noëlle Little

Dag Hammarskjöld och konstnären Bo Beskow brevväxlade i åtta händelserika år, fram till Hammarskjölds abrupta död 1961. Här återges deras brevväxling. "Det här är en ljuvlig bok." Pär Wästberg.

HUMANISTEN

KARL MARX

Werner Schmidt

Författaren Werner Schmidt berättar, kontextualiserar och förklarar på ett i sammanhanget ovanligt lättillgängligt sätt den humanistiska sidan av Karl Marx tankar. Nya, intressanta vinklar.

KRIG ELLER FRED

Örjan Berner

Hur tas beslut att gå i krig? Hur formas processen fram till stridernas början – eller till avgörandet att istället söka förhandlingar och fredlig uppgörelse? I denna bok skildras tio krig som utkämpats eller förhindrats.

GÜNTER GRASS

Sture Packalén

Grass var en tysk författare, Nobelpristagare i litteratur och Tysklands mest uppmärksammade skönlitterära författare under efterkrigstiden. Packalén går systematiskt och infallsrikt igenom Grass hela produktion.

SOCIALISM PÅ JIDDISCH

Håkan Blomqvist

Den judiska arbetarrörelsen Bund grundades i övertygelsen om att den judiska frågan endast kunde lösas genom den internationella arbetarklassens frigörelse från allt förtryck på väg mot en värld utan gränser av jämlikhet, välfärd och demokrati – en socialistisk samhällsordning. I denna unika framställning återger Håkan Blomqvist ett i huvudsak okänt kapitel i både historieskrivningen om svensk arbetarrörelse och i svensk-judisk historia.

CARLSSON BOKFÖRLAG, Stora Nygatan 31, Box 2112, 103 13 Stockholm
08-545 254 80, info@carlssonbokforlag.se, www.carlssonbokforlag.se

Utges av Föreningen Kulturella Perspektiv vid Institutionen för kultur- och medievetsenskaper/ Etnologi, Umeå universitet, med stöd av Kungl. Skytteanska Samfundet, Umeå, och Carlsson Bokförlag, Stockholm, samt Institutionen för kulturvetenskaper/Etnologi, Lunds universitet; Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet; Institutionen för historia och Samtidsstudier/ Etnologi, Södertörns högskola; Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet; Avd. för Nordisk etnologi & Nordisk folkloristik, Åbo Akademi.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift tillämpar ett referece-system med extern kvalitetsgranskning.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift is a refereed quarterly scientific journal. Submitted manuscripts will undergo blind peer review.

CHEFREDAKTÖR

Roger Jacobsson
(Huvudred. från och med 2021,
Jenny Gunnarsson Payne)

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Kurt Genrup, Roger Jacobsson, Evelina Liliequist, Marianne Liliequist, Anna Sofia Lundgren, Britta Lundgren vid kultur- och medievetsenskaper/Etnologi, Umeå universitet

RÄDGIVANDE REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Helene Brembeck
Lund: Lizette Gradén, Kristofer Hansson,
Orvar Löfgren, Inger Lövkrona
Stockholm: Lena Gerholm, Sarah Holst Kjær,
Magnus Öhlander
Södertörn: Mats Lindqvist, Maria Zackariasson
Uppsala: Gösta Arvastson, Ella Johansson,
Oscar Pripp
Åbo: Lena Marander-Eklund, Fredrik Nilsson

INTERNATIONELL REDAKTIONSKOMMITTÉ

Anne Eriksen, Oslo; Torunn Selberg, Bergen;
Ulrika Wolf-Knuts, Åbo; Richard Wilk,
Bloomington, USA; Anna-Maria Åström, Åbo

ANSVARIG UTGIVARE Roger Jacobsson

REDAKTIONENS ADRESS OCH KONTAKTUPPGIFTER
Etnologi/Inst. för kultur- och medievetsenskaper,
Umeå universitet, SE-901 87 Umeå
Roger Jacobsson, tel. 070-639 80 55
roger.t.jacobsson@umu.se
Lizzie Ragnarsson, redaktionell assistent
(prenumerationsansvarig), tel. 072-226 27 38
lizzie.ragnarsson@telia.com

PRENUMERATION

275 kronor för fyra nummer 2020, institutioner
och bibliotek 325 kronor, lösennummer 70 kronor
PLUSGIRO 65 33 59 – 0

OMSLAG OCH GRAFISK FORM Roger Jacobsson

SÄTTNING OCH OMBRYTNING Marianne Laimer

TYPSNITT Adobe Caslon

© Kulturella Perspektiv och respektive författare
TRYCK Original i Umeå AB, 2020

ISSN 1102-7908

KULTURELLA PERSPEKTIV

Svensk etnologisk tidskrift

Nr 4 2020 • Årgång 29

ROGER JACOBSSON

Redaktören har ordet

Tjugonio år med Kulturella Perspektiv 3

BRITTA LUNDGREN

Tack till Roger Jacobsson 6

TEMA: SKAM – FOLKLORISTER FRÅN ÅBO AKADEMI 8

LENA MARANDER-EKLUND OCH

LINA METSÄMÄKI

Kulturella perspektiv på skam 8

SOFIA WANSTRÖM

"Kom ihåg att ALDRIG skämmas!"

Skamdiskursen i vittnesmål om sexuella övergrepp 15

LINA METSÄMÄKI

Kärnfamiljsideal och skamlösa kvinnor

Skam i personliga erfarenhetsberättelser om

oavsiktliga graviditeter 22

JAKOB LÖFGREN

Det var det där typiska "läsa sig framåt i livet" 29

CATARINA HARJUNEN

Skamliga möten?

Ordlös skam och skamlöshet i ett erotiskt möte mellan

människa och naturväsen 36

KRISTOFER HANSSON

"Halloumiskam" och vårt livgivande antibiotikum

Kulturella föreställningar om farliga bakterier och

problematiska läkemedel 42

ANDREAS BACKA

"Bondeskam" 50

TEMA: SMART – ETNOLOGER FRÅN
ÅBO AKADEMI 57

FREDRIK NILSSON OCH ANN-HELEN SUND
Smart
*Kritiska perspektiv på smarthetens
kulturella praktiker* 57

SUSANNE ÖSTERLUND-PÖTZSCH
När streetsmart banar tricksterns väg till
makten... 62

SOFIE STRANDÉN-BACKA
Vad är smart när människan möter varg? 67

CECILIA FREDRIKSSON OCH FILIPPA SÄWE
Att ta en tugga av havet
*Om blå åkrar, grön ekonomi och
den smarta tångens svåra resa* 72

ROBERT WILLIM
Det smarta hemmets mundanisering 77

ANN-HELEN SUND
Smarta tips och rörliga problem
Smarthet som kreativt förfaringsätt 82

FREDRIK NILSSON
Telefonerandets smarta praktiker 87

KRISTOFER HANSSON
Det smarta barnet
Kulturella perspektiv på den påverkbara hjärnan 92

ANTECKNAT 97

Romarinnor
Perspektiv på en osannolik stad
AV BILLY EHN OCH
INGER EHN KNOBBLOCK

BÄSTA LÄSARE!
BREV FRÅN
DEN KOMMANDE REDAKTÖRSGRUPPEN
(Bakre omslagets insida)

Omslagsbilden:

Ängeln, ett verk med titeln "Destinazione della Vergine" (Jungfruns bestämmelse), är målad av Luca Giordano (1685) och finns i kyrkan Santa Maria in Campitelli.

Den är ett exempel på ett av våra teman under vandringarna i Rom: "Blicken genom den fjärde väggen", ett begrepp hämtat från film och teater. På många kyrkomålningar finns en person, i detta fall en ängel, som vänder sig mot betraktaren av konstverket med en menande blick, som om han/hon inte deltog i den avbildade situationen på riktigt. Vad kan konstnären ha avsett med det budskapet?

Fotot av målningen är taget av Inger Ehn Knobbblock.

Redaktören har ordet

Tjugonio år med Kulturella Perspektiv

2020 har på många sätt varit ett omtumlande år. Många av oss har nog fått anledning att fundera över vad som är viktigt i livet och även formulerat frågor kring vad vi vill prioritera framdeles. De förändringar vi ställts inför har fört med sig en ökad medvetenhet på flera plan.

För min egen del har det inneburit att jag efter tjugonio år nu bestämt mig för att i och med 2020 års utgång lämna uppdraget som chefredaktör för *Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*.

Tjugonio år är en lång tid, och jag har levt med tidskriften i stort sett dygnet runt, vid sidan av andra åtaganden och uppdrag vid lärosäten i Umeå, Lund, Falun och Kalmar. Det har varit fantasiskt intressanta och lärorika år.

I början av 1990-talet fanns det redan en aktiv och stimulerande doktorandmiljö i entologi vid Umeå universitet, och när Billy Ehn vid denna tid tillträdde som ny professor i etnologi bidrog han till att miljön fylldes på med ytterligare positiv energi.

Jag hade redan varit verksam som redaktör för några tidskrifter, *Thule – Norrländsk kulturtidskrift* och den finlandssvenska litterära tidskriften *Horisont*, samt

blivit redaktör för Kungl. Skytteanska Samfundets vetenskapliga skriftserie. Med dessa erfarenheter i bagaget insåg jag att det fanns utrymme för en ny nationell vetenskaplig tidskrift inom det etnologiska och kulturvetenskapliga forskningsfältet i Sverige.

Jag fick till ett möte med Billy där jag närmare kunde utveckla mina idéer och att jag ville initiera tillkomsten av något alldeles nytt i etnologisverige, dvs. en helt ny etnologisk tidskrift. Det skulle innebära att vi på ett betydelsefullt sätt kunde bidra till att ta initiativ för att vitalisera, introducera, diskutera och i tryckt form kunna utge det som formulerades vid forskarborden. Lät detta som ett realiserbart och väsentligt projekt, undrade jag.

Den receptive och kloke Billy var inte svår att få med på noterna, han insåg snart vad detta initiativ skulle kunna betyda för den relativt unga etnologiska institutionen. Jag sträckte snabbt fram min högra hand över bordet för att säkra det hela, och Billy kunde inte göra annat än att sträcka fram sin hand och sedan var det klart. Underförstått: nu kör vi!

Snart var hela institutionen involverad.

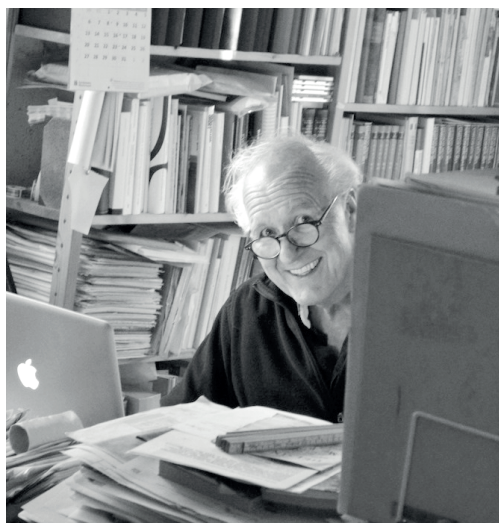
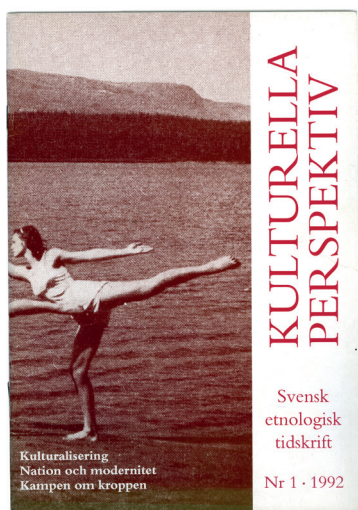
Planer lades upp, artiklar flöt in och lästes och granskades. Entusiasmen var stor och det första 52-sidiga numret utkom 1992. Texterna skrevs in och bröts om på en liten bärbar Macintosh Powerbook, en modell som precis då blev tillgänglig på marknaden. Det hela fungerade tack vare Anders Häggström, som var den ende bland doktoranderna som rent tekniskt och praktiskt kunde hantera denna för tiden avancerade men svårbemästrade dator. Anders insatser för tillkomsten av KPs premiärnummer var helt avgörande. Jag fick förmånen och det hedrande uppdraget att vara KPs chefredaktör, och har så varit sedan dess. En stor utmaning.

Under de första åren var det en särskild händelse varje gång när ett nytt nummer kom från bokbinderiet och lades på bordet. Jag kommer inte ihåg hur det egentligen gick till men ganska snart var antalet prenumeranter uppe i 400–500 personer, bibliotek och institutioner. Hela personal-

styrkan samlades i det stora ämnesrummet på institutionen och kuvert plockades fram, adresslistor skrevs, etiketter klistrades på, tidskrifterna stoppades i kuvert och allt lades i kartonger för vidare befordran till posten. Efteråt plockades det fram kaffe med bröd, gemenskapen var stor, alla var med, och ja, det är lätt att bli en smula nostalgisk...

Och så här 29 år och 116 nummer senare kan vi nog kosta på oss att vara lite stolta över den gångna tiden och det myckna arbetet. I stort sett var tredje månad året runt, decennium efter decennium, har det legat ett nytt nummer färdigt för leverans.

Ca 900 artiklar och texter har publicerats genom åren och drygt 700 författare har medverkat. Åtskilliga enskilda nummer, särskilt temanummer, har blivit flitigt använda i undervisning och seminarier vid olika lärosäten i landet. Många etnologer och andra forskare inom det

kulturvetenskapliga fältet har publicerat sina allra första vetenskapliga texter i *Kulturella Perspektiv*, andra har ofta återkommit i spalterna.

Tillsammans med den avgående redaktionskommittén vill jag rikta ett varmt tack till alla som medverkat i *Kulturella Perspektiv* liksom till alla våra trogna läsare. Vi hoppas att ni fortsätter att följa tidskriften när den från och med 2021 övergår till att enbart utkomma som digital utgåva.

Den nya redaktionskommittén önskas all lycka!

Det nummer du håller i din hand blir således det sista fysiska numret av *Kulturella Perspektiv*. Det är ett temanummer som innehåller två avdelningar där folklorister

och etnologer från Nordisk etnologi vid Åbo Akademi diskuterar utifrån begreppen *Skam* och *Smart*.

Numret avslutas med att Billy Ehn och Inger Ehn Knobblock i text och bild i artikeln "Romarinnor" berättar om sina iakttagelser efter vandringar i Rom. Det är den kvinnliga blicken som är i focus.

PS. Se vänligen i det bifogade följebrevet och på bakre omslagets insida där den tillträdande redaktörsgruppen informerar om de förändringar som väntar när *Kulturella Perspektiv* från och med 2021 enbart blir tillgänglig fullt ut genom Open Access.

Roger Jacobsson, docent,
chefredaktör

Ett urval av Kulturella Perspektivs omslag

Tack till Roger Jacobsson

Tidskriften *Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*, har utkommit regelbundet ända sedan 1992 med fyra nummer per år. Idén till tidskriftens grundande kom från Roger Jacobsson och som därefter har varit ständig redaktör fram till utgången av 2020. Tillsammans med dåvarande professor Billy Ehn lade de två upp planerna för hur en ny tidskrift skulle finna sin plats inte bara i den etnologiska utgivningen utan också i ett bredare kulturvetenskapligt och tvärvetenskapligt sammanhang. En redaktionskommitté skapades, likaså Föreningen Kulturella Perspektiv och utgivningen kom igång.

Som nuvarande ordförande i Föreningen Kulturella Perspektiv vill jag framhäva Rogers ständiga omsorg om tidskriften, om dess vetenskapliga kvalitet men också om dess design och kvalitet. Roger Jacobssons kännetecken är en mycket sträng kvalitetsmedvetenhet i det noggranna handhavandet i kraft av hans ingående kännedom om utgivningsprocessernas samtliga delar. I detta arbete har han speciellt vinnlagt sig om att skapa utmärkta arbetsrelationer med sättare och tryckare och övriga nyckelpersoner.

Förutom arbetet med *Kulturella Perspektiv* (som är vad jag i det här sammanhanget särskilt framhäver) har Roger Jacobsson bedrivit en omfattande verksamhet som förläggare, bokhistoriker och akademisk lärare. Han är fil.dr i etnologi med mediehistorisk inriktning vid Umeå universitet och docent i bokhistoria vid Lunds universitet. Han har varit föreståndare för journalistprogrammen och varit lärare i etnologi vid Umeå universitet sedan slutet av 1980-talet. Parallellt har han också varit verksam som forskare och lärare vid avd. för Bokhistoria, institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet. Mellan 2006–2008 var han universitetslektor och ämnesföreträdare i medie- och kommunikationsvetenskap vid Högskolan i Dalarna, Falun samt varit universitetslektor vid Högskolan i Kalmar och vid Linnéuniversitetet. Jacobsson har varit arbetande ledamot i Kungl. Skytteanska Samfundet sedan 1987 och allt sedan dess varit chefredaktör för Samfundets årsbok *Thule*, samt den ständige redaktören för Samfundets utgivningsverksamhet. Han har också år 2019 tilldelats Skytteanska Samfundets guldmedalj för sina insatser.

Roger Jacobsson lämnar nu sitt mångåriga arbete som redaktör för *Kulturella Perspektiv* och tidskriften går in i en ny fas med digital utgivning. I övertygelse om att vi har hela det svenska etnologsamhället med oss vill vi från Föreningen Kulturella Perspektiv frambringa vårt varma tack till Roger för hans arbete för en betydelsefull etnologisk publikationskanal.

Vi vill också önska all framgång till den nya huvudredaktören Jenny Gunnarsson Payne samt biträdande redaktionsgrupp.

För styrelsen i Föreningen Kulturella Perspektiv

*Britta Lundgren, professor
ordförande*

Det blev 116 utgåvor till sist ...

Kulturella perspektiv på *skam*

En inledning

LENA MARANDER-EKLUND är professor i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi, Finland. Hon intresserar sig för berättad folkllore, till exempel vår upplevelse av väder och livet som hemmafru på 1950-talet. Just nu ingår hon i ett projekt, finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland, kallat *Vardagens rum* där vardagen belyses ur olika perspektiv.

LINA METSÄMÄKI är doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi, Finland. I sitt avhandlingsprojekt undersöker hon normer kring familj och kön i personliga erfarenhetsberättelser om oavsiktliga graviditeter.

i ett västerländskt vardagsliv möter vi skam i många sammanhang. Den norska tv-serien *Skam* blev en stor succé eftersom den sades gestalta ungdomars liv och sätt att uttrycka sig på ett genuint sätt. De potentiellt skamfulla teman som tv-serien aktualiserar handlar bland annat om sexuella övergrepp, homosexualitet, ätstörningar, slut-shaming, psykisk ohälsa och att inte vara tvåsam. Skam är kopplat till tystnad och stigma då det handlar om skam över sjukdom, kanske specifikt psykisk sjukdom eller skam över övergrepp (Jönsson 2010). Katarina Wennströms bok *Flickan och skammen* (2017) handlar om ryktesspridning, sexualitet och skam i relation till kvinnlighet (jfr Johannisson 1995). Karin Alvtogens roman *Skam* (2005) handlar om personer som känner skam på grund av kraftig övervikt och bristen på kärlek. Frasen "Skäms ni inte alls?" uttalades av Finlands relativt nyutnämnda statsminister Sanna Marin i samband med riksdagens interpellation i december 2019. Hon var upprörd över att vissa partier ansåg att de finländska barnen i al-Hol-lägren inte skulle beredas möjlighet att få komma till Finland. Att uppmana någon att skämmas är en stark tillrättavisning och uppmanar de berörda personerna att följa samhällets regler och normer – i detta fall handlar det om att Finland är en rättsstat och politikerna bör agera därefter. Men uppmaningen att skämmas kan också tolkas i relation till kommunikation av identitet – skammen avbryter identifikationen (jfr Sedgwick 2003).

I detta nummer av *Kulturella Perspektiv* behandlas kulturella perspektiv på *skam*. Vi som tagit initiativ till detta temablock är folklorister vid Åbo Akademi. Att studera emotioner är för oss inget nytt; bland annat har forskare i ämnet folkloristik sammanställt antologin

Känslornas koreografi (2007) då med fokus på känslor främst i samband med forskningsprocessen. I denna introducerande text kommer vi först att försöka klargöra vad vi kan tänkas mena med skam och hur skam kan studeras. Tanken är att vägleda läsaren genom ett ganska snårigt fält av definitioner och perspektiv utan att för den skull leverera klara svar eller pekpinnar kring vilket sätt som är rätt eller fel. Vi går också in på skammen som tema där vi dels kort gör några nedslag i det som gjorts tidigare kring skam och dels belyser hur författarna i just detta nummer tar sig an skammen.

KÄNSLA, EMOTION, AFFEKT

Vad känslor egentligen är och vilken roll de har är en fråga som engagerat forskarvärlden de senaste årtiondena. Den affektiva vändningen som kan sägas ha skett under 1990-talet, handlade till stor del om att röra sig bort från ett lingvistiskt och socialkonstruktivistiskt synsätt mot ett mer ny-materialistiskt, posthumant och processinriktat perspektiv (Wetherell 2012). Den affektiva vändningen, som på intet sätt är samstämmig, kan sägas vara både en utveckling av socialkonstruktivismen och en kritik emot densamma (Koivunen 2010:9).

Begreppen känsla, emotion och affekt har ibland skilts åt och används på olika sätt av olika forskare. Affekt har vanligtvis ansetts stå för den biologiska och fysiologiska aspekten, medan emotioner har setts som det sociala och kulturella uttrycket. Känslor (feelings) har setts som den personliga upplevelsen av affekter eller emotioner (Shouse 2005). Kulturvetare har traditionellt fokuserat på det som enligt denna uppdelning skulle kallas för emotioner, men begreppet känsla används

ofta synonymt med emotioner eller för att betona att emotioner också är personliga upplevelser som känns och finns i kroppen (jfr Brännström Öhman et al. 2011). Ett undantag kan sägas vara antologin *Sensitive objects* (2016) där forskarna utgår från det som traditionellt har kallats affekt.

Distinktionen mellan affekt och emotion har ifrågasatts (Wetherell 2015), och till exempel Sara Ahmed betonar istället användbarheten hos begreppen. Hon säger i en konversation med Sigrid Schmitz:

I think you can separate affect and emotion, you even can have a rationale for doing that, but it needs to be understood as a method allowing you to do certain things and not as corresponding to a natural distinction that exists in the world (Schmitz & Ahmed 2014:98).

Huruvida skam är en känsla, affekt eller emotion eller om det går att ens skilja dem åt beror alltså på vilket perspektiv man har. Ahmed fokuserar i sin bok *The Cultural Politics of Emotion* (2004) på vad känslor gör snarare än vad de är. Hon kritiserar modellen där känslor ses som psykologiska tillstånd; att en aktör har känslor, de är hens och hen uttrycker dem till exempel genom att skratta, gråta eller sucka. Genom att en person uttrycker sina känslor reagerar du på dem och de har blivit dina. Känslor är, enligt Ahmed, således varken något som "jag" eller "vi" har, utan är något som skapas i mötet med ett objekt och skapar en yta och gränser som tillåter alla slag av objekt att ges kontur. Känslor tar sig uttryck som effekter av cirkulation men har också fäste och anknytning. Våra känslor om ett objekt är skapade med utgångspunkt i kulturella föreställningar (Ahmed 2004).

*

SKAM

Vad är då karaktäristiskt för skam som känsla? Skammen beskrivs ofta som ett omdöme om det egna jaget som orsakar en smärtsam känsla baserat på tanken av att andra ser ofördelaktigt på en (Ahmed 2004:103; Dolezal 2017). Skam relateras till andras blickar. Man skäms för att "alla" ser och är rädd för att andra skrattar åt en (Oinas 2011). Skammen är på detta vis en social känsla, man skäms inför en äkta eller imaginär "annan" (Bartky 1990:85–86). De gånger individen inte bryr sig om andras blickar, trots att omgivningen anser att hen borde göra det, kan man tala om skamlöshet.

I vissa fall jämförs skam med skuld, där skammen sägs handla om vem man är, medan skulden handlar om vad man gjort (Bartky 1990:87). Skammen kan på detta vis kopplas ihop med den egna identiteten. Skammen klibbar fast, den är inlärdd och den går i arv, den är universell och är kontextbunden; samhällets känsloregler är socialt och kulturellt betingade (Ljunggren 2017). Samtidigt som skammen finns överallt är den svår att studera – den glider undan, uttrycks sällan direkt och kan vara nedtystad.

Skammen är ofta kroppslig, i dubbel bemärkelse. Man skäms över sin kropp eftersom den avviker från normen eller är svår att kontrollera. Samtidigt är också skammen en känsla som både kan synas på kroppen i form av en rodnad på kinderna, beroende på färgen på huden (Ahmed 2004:104, jfr Probyn 2005) samt kännas i kroppen. Luna Dolezal menar att skammen inte enbart handlar om en smärtsam medvetenhet om sina egna brister, utan att den bottenar i en kroppslig sårbarhet och att skam drivs av människans behov av att känna sig delaktig (Dolezal 2017). Skam-

men kan också vara rumslig genom att den kan få oss att undvika vissa platser/rum såsom fallet är i samband med kraftigt övervikt (Nilsson 2011).

Skammen är många gånger väldigt starkt sammankopplad till kvinnlighet och föreställningen om att den kvinnliga kroppen är mer skamlig än den manliga kroppen (Oinas 2011). Den feministiska teoretikern Sandra Bartky lyfter fram att skammen kan ha olika innebörd för män och kvinnor. Kvinnor känner inte bara skam oftare, utan den har också en annan verkan beroende på position (Bartky 1990:84). Vi skulle kunna tillägga att denna position inte enbart behöver handla om kön, utan kan likaväl handla om andra maktordningar såsom klass, sexualitet eller ålder (jfr los Reyes & Mulinari 2005).

Skam är ett tema som kan sammanlänkas med makt, våld och hierarkier, och har också rönt ett visst intresse som en politisk känsla. Detta kan exempelvis ses i två olika temanummer om "the politics of shame" i tidskrifterna *Hypatia* och *Feminism & Psychology* som utkommit bara de senaste åren. Här utforskas skammens relevans inom feministisk teori och praktik (Fisher 2018) samt skammens produktivitet inom en större politisk kontext (Shefer & Munt 2019).

I antologin *Häpeä vähän!* [Skäms lite!] (Kainulainen & Parente-Čapková 2011) anknyter författarna till två olika typer av skam: positiv och negativ skam. Den positiva skammen innebär att du stannar upp och funderar såsom vi kanske gör gällande flygskam. Den negativa skammen stigmatiserar och förlamar. I båda fallen förekommer skammen i relation till normer och normbrott, och skammen ses ofta som en moralisk känsla (Taylor 1985:76–84, Sartre 2003). Filosofen Elina Aaltola, som studerar skam och kärlek,

menar att skam kan göra gott och vägleda människor till goda gärningar, men att den också kan söndra och driva en till det onda. Skammen, menar hon, går ut på en rädsla för att vi uppfattas som odugliga i andras ögon (Aaltola 2019:32). Att skam kan betyda olika saker beroende på kontexten framgår tydligt. Det framgår också att skam dels är individuellt, dels kollektivt. Etnologen Annick Sjögren presenterar i sin tidiga studie hur skam tar sig olika uttryck i olika kulturella sfärer. I sydländska områden uppfattades skam som en positiv sak som innebär att individen är lyhörd för samhällets förväntningar. Skam är också ett sätt att återställa ordning i samhället (Sjögren 1993:70–72). Skam är inget nytt tema för dagens etnologer eller folklorister. Etnologen Jonas Frykmans tidiga arbete *Horan i Bondesamhället* (1977) laborerar kring skam. Etnologen Ingeborg Svensson (2007) har studerat skam i relation till så kallade bögbegravningar.

Etnologen Maria Bäckman tangerar skam i sin undersökning om samlevnadsundervisningen i skolorna (2003) och i sin studie om hur personer med nedsatt syn känner skam över den egna otillräckligheten (2019). I Finland har skam undersökts bland annat i samband hemförlösningar under äldre tider (Helsti 2000), gällande fattigdom på landsbygden under 1930-talet (Virkkunen 2010) samt som ett tema i levnadshistoriskt berättande (Hynninen 2017). Listan kunde göras längre men vi stannar vid dessa nedslag.

DETTA NUMMER

Vi har till detta temablock i *Kultutrella Perspektiv* inte utgått från någon gemensam teoretisk bas. Flera av författarna i detta nummer har ändå hämtat inspira-

tion av Sara Ahmed och ser på känslor som relationella och performativa till sin karaktär. Den skam som undersöks kan också sägas vara av väldigt olika sort, med nedslag både i begreppet skam och personligt upplevd skam. Tematiskt kan det ändå sägas att författarna koncentrerar sig på genusrelaterad skam eller skam som är relaterad till klimat, miljö och stora samhällsproblem såsom överdimensionerad antibiotikaanvändning.

Sofia Wanström är doktorand i nordisk folkloristik och skriver i sin artikel om skam i berättelser om sexuella övergrepp i samband med den finlandssvenska #metoo-rörelsen #dammenbrister. Med utgångspunkt i över hundra vittnesmål av sexuella övergrepp som behandlar skam identifierar hon en dominant feministisk skamdiskurs. Hon reflekterar även över möjliga negativa konsekvenser en dominant skamdiskurs kan medföra. Även om den feministiska idén är att flytta skammen från offren till förövaren, kan en dominant skamdiskurs tendera att individualisera upplevelser och ignorera maktperspektivet. Skam riskerar att bli väsentligt för offrens trovärdighet och för vad som tillåts kallas våldtäkt.

I artikeln skriven av *Lina Metsämäki*, doktorand i nordisk folkloristik, behandlas skam i kvinnors berättelser om oavsiktliga graviditeter. Baserat på fyra intervjuer med kvinnor som erfarit en oavsiktlig graviditet identifierar hon med hjälp av skammen i berättelserna två normativa skript som informanterna upplever att de bryter mot. Det ena handlar om när man ska skaffa barn i relation till normer kring tvåsamhet, ålder och ekonomisk stabilitet. Det andra berör normer kring hur en respektabel kvinna ska vara där föreställningar kring kvinnlighet och klass i förhållande till skam aktualiseras.

Jakob Löfgren är FD i nordisk folkloristik och skriver om pojkskap och skolframgång. Artikeln är ett resultat av hans forskningsprojekt "Boys will be boys" och baserar sig på en frågelista med samma namn som utformades av Svenska litteratursällskapet i Finland. I artikeln presenteras pojkskap och skolframgång som relateras till positionerad underlägsenhet och överlägsenhet i samband med en föreställd skam. En pojke som underpresterar i skolan skäms inte för det trots att han förväntas göra det.

Catarina Harjunen, doktor i nordisk folkloristik lyfter i sin artikel upp skam i relation till människans möte med erotiska väsen. Materialet som hon analyserar är äldre folksägnen om naturväsen som ingår i hennes doktorsavhandling om queera perspektiv på dessa möten. I sin analys visar hon hur dessa naturväsen beter sig "fel". Det kvinnliga väsendet har övernaturlig styrka och är underskön. Även den son hon fick tillsammans med en man är övernaturligt stark. Samtidigt som de är skamlösa i sitt möte med människan önskar de passera som människor och önskar bland annat bli kristnade.

Det skapas nya ord – emotionologier – relaterade till skam (se Stearns & Stearns 1985). Idag talar vi om flygskam, klimatskam och fattigskam. Du kan tala om att du skäms för att åka till södern på semester. Skammen tyder ändå på att du är medveten om normbrottet; du borde inte åka på flygresan med tanke på det koldioxidutsläpp flygresan innebär. Samtidigt som det talas mycket om att det är fult att flyga, och tågsemmestrar erbjuds som alternativ, flyger människor trots allt (jfr Wolin 2020).

Halloumiskam och bondeskam, är nya "skamord" och som belyses i detta nummer. I sin artikel visar *Kristofer Hansson*, FD i et-

nologi, komplexiteten i fenomenet Halloumiskam. Han relaterar Halloumiskam dels som en kritik mot användningen av antibiotika inom djurindustrin, men också till nya och komplexa förhållningssätt i de så kallade postantibiotiska samhället. Han tolkar skambeläggningen som ett kulturellt uttryck för den enskilda individens valfrihet som konsument.

Andreas Backa, doktorand i nordisk folkloristik, diskuterar i sin artikel hur bönderna förväntas skämmas för miljöutsläpp, bruk av växtskyddsmedel i samband med jordbruk samt för brister i djurskydd – något som kallas bondeskam. Backa diskuterar bondeskam och i viss utsträckning köttskam i samtida mediematerial och argumenterar för en skamstrategi vars syfte är att visa vad som är ett eftersträvanvärt beteende. Han laborerar med begreppen kronisk skam och akut skam.

Sammanfattningsvis vill vi med artiklarna i detta temablock visa på hur man kan ta sig an ett tema som skam ur olika kulturella perspektiv. Att två huvudsakliga teman, genus och miljöfrågor, utkristalliserade sig ska inte förstås som att dessa är de enda fält som innehåller skam, men kan kanske ses som ett tecken på att undersökningar av flera föränderliga samhällsfenomen kan gynnas av att fokusera på emotioner, såsom skam. Via skammen kan man se på kulturella processer och samhällen i förändring.

REFERENSER

- Aaltola, Elisa, 2019. *Häpeä ja rakkaus. Ihmiseläinluonto*. Helsinki: Into.
- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University press.
- Alvtegen, Karin, 2005. *Skam*. Stockholm: Natur och kultur.
- Bartky, Sandra Lee, 1990. *Femininity and Domi-*

- nation: *Studies in the Phenomenology of Oppression*. London & New York: Routledge.
- Brännström Öhman, Anneli; Jönsson, Maria & Svensson, Ingeborg, 2011. "Inledning", i *Att känna sig fram: känslor i humanistisk genusforskning*, 7–20.
- Bäckman, Maria, 2003. *Kön och känsla: Samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*. Göteborg & Stockholm: Makadam.
- Dolezal, Luna, 2017. "Shame, Vulnerability and Belonging: Reconsidering Sartre's Account of Shame", i *Human Studies* 40:3, 421–438.
- Frykman, Jonas 1977. *Horan i bondesambället*. Malmö: Liber.
- Fisher, Clara, 2018. "Gender and the politics of shame: A twenty-first century feminist theory of shame", i *Hypatia* 33:3, 371–383.
- Helsti, Hilikka, 2000. *Kotisyömytysten aikaan: Etnologinen tutkimus äitiydestä ja äitiysvalituksen konflikteista*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Holmberg, Maria, 2018. "Vad har tanten på armen?": kropp, hälsa och sjukdom i berättelser om diabetes typ 1, i *Under ytan/Budkavlen*. Åbo: Åbo Akademi, 195–212.
- Hynninen, Anna, 2017. *Minä, Lotta, vaimo, äiti: Kerronnan variaatio ja toimijuus aktiivikertojan muistelukerronnassa*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Johannisson, Karin, 1995. *Den mörka kontinenten: Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm: Norstedts.
- Jönsson, Lars-Erik, 2010. *Berättelser från insidan: En essä om personliga erfarenheter i psykiatrins historia*. Stockholm: Carlsson.
- Kainulainen, Siru & Parente-Čapková, Viola, 2011. "Häpeän latautunut toiminta. Esipuhe", i *Häpeä vähän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*, red. Siru Kainulainen & Viola Parente-Čapková. Åbo: Åbo Universitet, 6–21.
- Koivunen, Anu, 2010. "An affective turn? Reimagining the subject of feminist theory", i *Working With Affect in Feminist Readings: Disturbing Differences*, red. Marianne Liljeström & Susanna Paasonen. London & New York: Routledge, 8–28.
- Kronqvist, Camilla, 2007. "Känslornas betydelse för vår förståelse av oss själva och världen", i *Känslornas koreografi: Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*, red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Hedemora: Gidlund, 31–44.
- Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*, 2007, red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Hedemora: Gidlund.
- Ljunggren, Jens, 2017. "Inledning. Känslor, tid och förändring", i *Känslornas revolution. Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Apell, 9–27.
- Nilsson, Fredrik, 2011. *I ett bolster av fett: en kulturhistoria om övervikt, manlighet och klass*. Lund: Sekel.
- Oinas, Elina, 2011. "Häpeä, arki ja ruumiillisuus", i *Häpeä vähän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*, red. Siru Kainulainen & Viola Parente-Čapková, Åbo: Åbo Universitet, 151–180.
- Probyn, Elspeth, 2005. *Blush – Faces of Shame*. Minneapolis: University of Minnesota press.
- Reyes de los, Paulina & Mulinari, Diana, 2005. *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o) jämlikhetens landskap*. Malmö: Liber.
- Sartre, Jean-Paul, 2003. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. London: Routledge.
- Sedgwick, Eve Kosofsky, 2003. "Queer performativity, Henry James's 'Art of the novel'", i *Touching Feelings*. Durham: Duke University Press.
- Sensitive objects: Affect and Material Culture*, 2016, ed. by Jonas Frykman & Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic press.
- Shouse, Eric, 2005. "Feeling, emotion, affect" i *M/C Journal* 8/6 2005.
- Sjögren, Annick, 1993. *Här går gränsen: Om integritet och kulturella mönster i Sverige och Medelhavsområdet*. Malmö: Arena.
- Schmitz, Sigrid & Ahmed Sara, 2014. "Affect/emotion: Orientation matters: A conversation between Sigrid Schmitz and Sara Ahmed", i *Freiburger Zeitschrift für GeschlechterStudien* 20/2, 97–108.
- Svensson, Ingeborg, 2007. *Liket i garderoben: En studie av sexualitet, livsstil och begravning*. Stockholm: Normal.
- Stearns, Peter & Stearns, Carol, 1985. "Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards", i *The American Historical Review*, 90(4), 831–836.
- Shefer, Tamara & Munt, Sally R, 2019. "A feminist politics of shame: Shame and its contested possibilities", i *Feminism & Psychology* 29:2, 145–156.
- Taylor, Gabriele, 1985. *Pride, Shame and Guilt: Emotions of Self-assessment*. Oxford: Clarendon press.
- Wennström, Katarina, 2017. *Flickan och skammen*. Stockholm: Bonnier pocket.

- Wetherell, Margaret, 2012. *Affect and Emotion. A New Social Science Understanding*. Thousand Oaks: Sage.
- Wetherell, Margaret, 2015. "Trends in the turn to affect: A social psychological critique", i *Body & Society* 21:2, 139–166.
- Virkkunen, Gia, 2010. "Köyhyydestä ei puhuttu, sitä vaan elettiin": köyhyyden kokemus ja selviytyminen 1930-luvun pulan oloissa Suomen maaseudulla. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Wollin, Elisabeth, 2020. "Flygskam, klass och ändrade resvanor", i *Kulturella Perspektiv* 2020/1–2, 46–51.

SUMMARY

Cultural perspectives on shame: an introduction
(Kulturella perspektiv på skam: en inledning)

Shame is an emotion that we encounter in many everyday situations in the western world. In this introduction, we, the editors of this issue, intend to provide some guidance to a field that is complex and rich with many different perspectives. Shame can be seen as an affect, emotion or feel-

ing depending on the perspective. Characteristic of shame as an emotion is that it is a social and culturally specific emotion in the way that it is experienced as a negative self-assessment that is based on how a person think she is being viewed by real or imaginary others. It is linked to power and cultural norms. In this number two central themes linked to shame emerged; gender and environmental issues. This is not because these are the only areas where studies of shame from a cultural perspective may be productive but can be seen as an indication that cultural processes and changing norms in society may benefit from an analysis of shame.

Keywords: shame, emotion, affect

Lena Marander-Eklund is professor of Nordic folkloristics at Åbo Akademi University. Her interest of research is within narratives studies, for example experience of the weather and life as a housewife in the 1950s.

Lina Metsämäki is a doctoral student at Åbo Akademi University in Finland. In her doctoral thesis she writes about family and gender norms in personal narratives about unintended pregnancy.

"Kom ihåg att ALDRIG skämmas!"

Skamdiskursen i vittnesmål om sexuella övergrepp

SOFIA WANSTRÖM är doktorand i folkloristik vid Åbo Akademi sedan 2019. Hon fokuserar på sexuellt våld, berättande och sociala rörelser.

Vi vill lägga ansvaret och skammen där den hör hemma — hos förövarna.

Ur Dammenbrister-uppropet

bösten 2017 skapade MeToo-kampanjen mycket uppståndelse världen över och resulterade i en myriad av vittnesmål om sexuella trakasserier och övergrepp. I Finland tog detta sig uttryck i diverse yrkesspecifika kampanjer som framhävde trakasserier och övergrepp inom deras respektive fält, t.ex. kyrkans #sanningenbefriar, sjöfartens #lättaankar och kulturbranschens #bakomkulisserna. För att klargöra att problemet även existerar inom Svenskfinland generellt, startades kampanjen #dammenbrister (här efter DB). I en hemlig Facebook grupp samlade kampanjen in 950 vittnesmål som publicerades på tidskriften *Astras* hemsida den 27.11.2017 tillsammans med ett upprop för bättre skydd för kvinnor. *Vittnesmål* definieras i denna text som en politisk text i första person som berättas av någon som är protagonist i, eller vittne till, händelsen som rapporteras. Det är en öppen och tolkande text som är menad att frammana social förändring (Denzin, Lincoln 2000). Skam framkommer frekvent på olika sätt inom dessa vittnesmål. Hur detta tar sig uttryck kommer att utgöra fokus för denna artikel.

I enlighet med Sara Ahmed ser jag skam som ett affektivt pris för misslyckandet att fullfölja en normativ existens (Ahmed 2004:107). Skam kan beskrivas som en negativ bedömning av det egna jaget som uppstår i relation till kulturella föreställningar (ibid.). Vidare kan skillnaden mellan skam och skuld beskrivas som att skuldkänslor uppkommer då en har agerat moraliskt fel, medan skam är reaktionen då misstaget är kopplat till

jaget och det uppstår en motsägelse mellan det ideala och det verkliga jaget (Leeming, Boyle 2013). Att bli offer för ett sexuellt övergrepp är inte del av en normativ existens, vilket betyder att händelsen i sig kunde påstås frammana känslor av skam. Men utöver det underbyggs de kulturella föreställningarna om sexuella övergrepp av en strukturell kulturell och juridisk skuldbeläggning av offren (Edwards et al. 2011).

Skuldbeläggning av offer för sexuellt våld är en vanlig företeelse med lång historia (Brownmiller 1975; Edwards et al. 2011). Skuldbeläggningen återskapas och understöds av kulturella föreställningar om sexuellt våld; hur våldet ser ut, varför det sker och vem som bär ansvaret. De fungerar främst genom att lägga skulden på offret och ursäktat förövarens handlingar (ibid.). Dessa uppfattningar brukar både akademiskt och populärt kallas för *våldtäktsmyter*. Våldtäktsmyter kan definieras som "attitudes and beliefs that are generally false, but are widely and persistently held, and that serve to deny and justify male sexual aggression against women" (Lonsway, Fitzgerald 1994: 137). Myterna upprätthåller ett patriarkalt system där män har mer makt än kvinnor genom att marginalisera kvinnor och deras erfarenheter, och rättfärdiga sexuellt våld (Edwards et al. 2011). De är därmed både en orsak till och en konsekvens av maktstrukturer (Andersson et al. 2019).

Jag påstår att skuldbeläggningen utgör grunden för offrens skam. Genom att beskriva för offret hur hans handlingar eller person "orsakade" övergreppet skapar skuldbeläggningen ett ideal mot vilket offren kan jämföra sig och som de vet att andra jämför dem med. I enlighet med dessa föreställningar gör offret därmed en negativ bedömning av det egna jaget. Denna skambeläggning görs dock inte endast av

offret själv utan även direkt och indirekt av vänner, familj och rättsväsendet (Andersson et al. 2019). Eftersom skammen har en tystande och marginaliserande funktion (Ahmed 2004), hjälper den att upprätthålla samma maktstrukturer som orsakat den, genom att hindra folk från att dela och ta del av andras uppfattningar och erfarenheter.

DB:s ändamål var att motverka denna tystnad och marginalisering, och därmed också att förflytta skammen och ansvaret från offret till förövaren. Denna förflyttning har utgjort en central del av det feministiska arbetet för förändringen av synen på sexuellt våld i samhället sedan 70-talet (Plummer 1995). Syftet med den här artikeln är att undersöka hur kvinnorna inom DB som talar om skam kan förstås ur ett diskursanalytiskt perspektiv, med en förståelse av diskurs som en meningsstruktur som konstruerar verkligheten på ett visst sätt (Honkatukia 2001). Med andra ord kommer jag att presentera hur kvinnorna inom DB presenterar och förhåller sig till skam i sina vittnesmål, samt vad detta säger om hur skam i samband med sexuellt våld uppfattas i ett feministiskt rum.

För denna artikel har jag avgränsat materialet och utelämnat vittnesmål om trakasserier. Jag har endast fokuserat på vittnesmål om sexuella övergrepp, som jag förstår som sexuell kontakt eller beteende som utförs utan samtycke av offret (RAINN). I ungefär en tredjedel av dessa 385 vittnesmål nämns skam. På grund av den breda definitionen kommer jag att hänvisa till samtliga händelser som sexuella övergrepp och inte som våldtäkt.

DÄR SKAMMEN HÖR HEMMA

Skammen framkommer på olika sätt i vittnesmålen. Den nämns utan någon

som helst förklaring och motiverades säl-lan. Detta visar hur självklart skam i sam-band med sexuella övergrepp är. En kvinna berättar om hur en av hennes "äldre" vänner lurade henne hem till sin kompis då hon var 14, genom att säga att de skulle kolla på skivor fast han egentli-gen ville ha sex med henne. Hon hade mens och var inte intresserad:

Då vände han på mig fast jag stretade i mot och sa nej. Han våldtog mig analt fast jag skrek och grät och bad honom sluta. Jag blödde ur baken i flera dagar. Berättade aldrig åt nån då, för jag skämdes så mycket. Har nu som vuxen berättat om saken.

– Vittnesmål nr 726

Skribenten förklarar inte varför hon skäms och utgår ifrån att läsarna är med-vetna om att skam är en vanlig reaktion på ett sexuellt övergrepp, även om den kan framstå som ologisk. Detta indikerar en kännedom om det feministiska rum som DB skapat och vad en kan berätta om där. Olika plattformar understöder olika sätt att berätta, vilket skapar s.k. "plat-form vernaculars" som reglerar hur man berättar inom det specifika rummet (An-dersson et al. 2019). En person som berät-tar om sexuellt våld strukturerar alltid narrativet utgående från hur de vill att det ska bli mottagen av en specifik publik, om det sedan är en jury eller en feministisk grupp. I andra rum kan det krävas en för-klaring till varför hon skämdes, men inte inom DB. Att händelsen ägde rum utgör en tillräcklig förklaring för skammen här, vilket indikerar hur "att utsättas för våld-täkt" i sig är ett normbrott och inte kräver något "moraliskt felsteg" av offret för att framkalla skam.

Skammen fungerar även som förkla-ring för varför hon valde att inte berätta för någon. Ahmed (2004) poängterar att

skam medför en impuls att gömma/skyla sig. Impulsen förutsätter ett misslyck-ande, en uppfattad blottläggning inför andra personer som är obehaglig. Skam blir resultatet av denna sociala relation och tystnaden ett försök att skydda sig från ytterligare blottläggning. Förståelsen för tystnaden som skribenterna inom DB verkade uppfatta, bidrog även möjligen till att offren kände sig skyddade från skuldbeläggande frågor av arten "varför anmälde du inte?".

Att skammen tystar ger även offret en möjlighet att förstå sina egna handlingar. En kvinna som sov över på soffan efter en fest och vaknade "med händer lite här och där" reflekterar:

Och igen på grund av skam(?) så lekte jag att jag sov och typ just vakna, och böt sovplats. Och sade absolut inget på morgonen.

– Vittnesmål nr 648

Frågetecknet finns i originaltexten. Det är oklart exakt hur övergreppet såg ut, men det verkar som att hon antingen ifrå-gasätter sin reaktion och väljer skammen som den mest begripliga förklaringen, el-ler så ifrågasätter hon själv skammen. Oavsett vilket deras det är fråga om utgör skammen en del av övergreppet; som en tolkningsram för förståelse av egna hand-lingar, eller som en reaktion hon ifråga-sätter. Vidare kan känslan av skam vara ytterligare en källa till skam: man skäms över att man känner skam. Frågetecknet kan därmed tolkas som en indikation på skam.

Skammen i vittnesmålen kan även framställas som tecken på förändring, personlig utveckling eller en form av se-ger. En kvinna vars pojkvän, enligt henne, "både våldtog mig och misshandlade mig fysiskt, psykiskt och sexuellt", och som hon anmälde ett år efter att de gjorde slut:

Han dömdes inte. Jag går fortfarande, fyra år senare i terapi för det som hänt och har mina dagar då det känns som att jag är tillbaka i helvetet. Men åtminstone skäms jag inte längre. Jag drar mig inte för att berätta om det jag varit med om ifall det hjälper någon annan. Om inte annat så hjälper det mig, att inte behöva bära på det som en smutsig hemlighet längre.

– Vittnesmål nr 453

Att överkomma skammen är en triumf i sig. Det visar hur stor påverkan skam har på offer för sexuella övergrepp, *utöver* annat trauma. Skribenten verkar även koppla ihop att komma över skammen med att berätta om sin erfarenhet, vilket åtminstone har hjälpt henne. Att prata om sina erfarenheter kan ses som en motverkan mot skammens individualiserande funktion (Shefer, Munt 2019). Tystnaden som offer använder sig av i försök att skydda sig mot den obehagliga blottläggningen, kan istället ytterligare förvärra skammen.

Tanken att ens erfarenhet kan hjälpa någon annan kommer fram i flera vittnesmål. Detta bygger på idén att berättelser är en nödvändig förutsättning för en att förstå sina erfarenheter (Plummer 1995). Att inte skämmas kan ses som en förutsättning för att hjälpa andra, eftersom skammen hindrar folk att berätta. Relaterat till detta är hur skammen gestaltas som en gemensam fiende:

Jag är rädd för att öppna Facebook, för varje inlägg kommer ångesten krypande och jag försöker blunda och hoppas på att allt snart är över så jag kan slippa bli påmind om mina egna erfarenheter som jag så innerligt försökt förtränga. Men samtidigt känner jag en urkraft som reser sig ur min kärlek och ömhet för alla mina medsystrar och i solidaritet lovar jag mig själv att aldrig mera blunda. Aldrig mera skämmas.

– Vittnesmål nr 820

Denna gemenskap cirkulerar ofta kring självförlåtelse, att släppa skammen och

ställa upp för varandra men även att lägga skammen "där den hör hemma", vilket DB-uppropet gjorde klart är hos förövarna.

Det blev en längre text än jag tänkt för när orden äntligen började rinna ville de inte sluta. Och varför ska vi ens försöka stoppa dem? Låt dem forsa och låt dem skölja skammen dit där den hör hemma.

– Vittnesmål nr 605

Skammen framställs som en förenande faktor, ett gemensamt ont som tillsammans ska bekämpa. Det finns även andra faktorer som det i vittnesmålen ställs liknande krav på åtgärdermot, men det säger något om skammen att den presenteras på detta sätt. Det visar hur skam genomsyrar sexuellt våld och hur självklar skam i kombination med övergrepp anses vara. Dessutom presenterar det skammen som det ultimata förtrycket, eftersom den eliminerar nödvändigheten för förtryck då den får offren att förtrycka sig själva. Då skammen dessutom kan påstås vara det som höll offren isär, marginaliserade och tysta, anser jag att det finns en viss retorisk kraft i att skapa sammanhållning kring just den.

Ur DB vittnesmålen kan man urskilja en meningsstruktur som konstruerar verkligheten för skam och sexuella övergrepp på ett specifikt sätt. Jag hänvisar till detta som en *feministisk skamdiskurs*, eftersom den huvudsakligen uppstått ur feministiskt arbete som synliggjort och kritiserat hur skammen och skulden lagts på offret i syfte att upprätthålla en patriarkal samhällsordning där männen tilläts utöva våld över kvinnan. Denna skamdiskurs uppstod inte inom DB, men den reglerade hur erfarenheter presenterades inom kampanjen samtidigt som den reproducerades inom densamma.

Den feministiska skamdiskursen strukturerar förståelsen för skam på följande vis: 1) en person som blivit offer för ett sexuellt övergrepp kan alltid känna skam, oberoende av handlingar och beslut innan, under och efter händelsen; 2) denna skam kan göra att personen ifråga inte vågar berätta om, eller anmäla, övergreppet, och bidra till rädsla för att någon får reda på vad som hänt; och 3) skammen är inte offrets, men måste aktivt arbetas bort av den samma. Diskursen arbetar därmed med att flytta skammen från offren till förövarna, vilket undergräver våldtäktsmyterna och möjliggör kritik av samhälleliga maktstrukturer där sexuellt våld ursäktas och normaliseras.

Det finns ändå en risk att skammen blir ett *självkligt* resultat av ett sexuellt övergrepp. Om den feministiska skamdiskursen blir dominant i samhället inskränker den offrets rätt till sin egen erfarenhet och hens agens osynliggörs. Ett skifte sker från att offer *kan* känna skam, till att de *alltid* känner skam. Därmed föreskrivs offret en roll som den Andra som presenteras i termer av kropp och känslor, vilka kopplas till det feminina och underlägsna och därmed återskapar könsrollerna (jfr Edgren 2016). Att offren skuldbeläggs sig själva ses ofta som en förutsättning av personer som arbetar med bl.a. offer för sexuella övergrepp (Ask 2010). Om skam uppfattas som självklar kan den bli en nödvändig del av hur en kvinna ska vittna om sitt övergrepp för att uppfattas som ett trovärdigt offer (jfr Ekström 2002).

Detta kan jämföras med liknande kritik mot diskursen om trauma som resultat av våldtäkt (Edgren 2016), introducerad som en motvikt till uppfattningen om våldtäkt som "inte så farligt". Istället anger diskursen att våldtäkt är *speciellt* traumatiskt. I situationer där denna diskurs varit domi-

nant har den använts för att avfärda offer som inte anser sig vara traumatiserade, genom att hänvisa till förnekelse (Gavey, Schmidt 2011), eller som grund för att misstro vittnesmålet (Murray 2012).

Ett annat potentiellt problem med ett fokus på skam, så som på trauma, är att det kan leda till ett för individ-fokuserat angreppssätt på bekostnad av maktanalys. Skam är inte något som uppstår inom offret själv, utan som en reaktion på samhällets syn på sexuellt våld, vilken än idag bygger på våldtäktsmyter. Dessa myter är kanske inte lika framstående i dagens samhälle, men istället för att ha försvunnit är de bara mer dolda (Gavey, Schmidt 2011). En kvinna som befunnit sig på fel ställe blir ännu skuldbelagd (Nilsson 2019), och specifika personlighetsdrag eller tidigare erfarenheter kan göra att en kvinna anses vara ett omöjligt offer (Smith 2019). Hur skam påverkar individer, deras handlingar och uppfattningar av sina erfarenheter är viktigt, men det bör förstås inom ett makt- och samhällsperspektiv. Annars är inte bara samhällsförändring omöjlig, utan även offrens möjlighet att bearbeta skammen genom förståelsen för hur den är historiskt och samhälleligt konstruerad (Edgren 2016).

SLUTDISKUSSION

Skam och skambeläggande reflekterar, återställer och legitimerar social ojämlikhet, men den kan även nyttjas för motstånd mot densamma (Shefer, Munt 2019). Att "lägga skammen där den hör hemma" var ett av syftena med DB-kampanjen, som öppnade ett utrymme där kvinnor kunde ta del av varandras erfarenheter. Detta störde den nedtystade skammen och dess individualiserande funktion,

samt tillät diskussion om skam, i relation till övergrepp, ur många synvinklar. Diskussionerna reproducerade i sin tur en gemensam förståelse för skammen. I vittnesmålen blev skammen en förklaring, ett ramverk för förståelse, ett bevis på förändring, samt en förenande faktor för offren och en gemensam fiende. Jag har hänvisat till denna gemensamma meningsstruktur som en feministisk skamdiskurs och menar att den är avgörande för arbetet mot sexuellt våld i samhället. Detta eftersom förståelse för skammen och dess påverkan på kvinnor under och efter övergreppet är viktigt för att kunna flytta skammen och skulden från offren till förövarna, och därmed förändra rådande kulturella maktstrukturer där mäns sexuella våld normaliseras och ursäktas.

Referenser

- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Andersson, Ulrika; Edgren, Monika; Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (red.) 2019. *Rape Narratives in Motion*. 1st ed. 2019. Cham: Springer International Publishing.
- Ask, Karl, 2010. "A Survey of Police Officers' and Prosecutors' Beliefs About Crime Victim Behaviors", i *Journal of Interpersonal Violence* 25(6): 1132–1149.
- Brownmiller, Susan, 1975. *Against Our Will: Men, Women and Rape*. London: Secker & Warburg.
- Denzin, Norman K. & Lincoln, Yvonna S., 1994. *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks (Calif.): Sage.
- Edgren, Monika, 2016. "Trauma: ett tveeggat narrativ om våldtäkt och som stöd i bevisprövning av våldtäkt", i *Retfärd: Nordic Journal Of Law And Justice* 39(3): 17–30.
- Edwards, Katie, et al. 2011. "Rape Myths: History, Individual and Institutional-Level Presence, and Implications for Change", i *Sex Roles* 65(11–12): 761–773.
- Ekström, Simon, 2002. *Trovärdighet Och Övårdighet: Rättsapparaten Hanterande Av Kvinnors Anmälän Av Våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*. Hedemora: Gidlund.
- Gavey, Nicola & Schmidt, Johanna, 2011. "Trauma of Rape" Discourse: A Double-Edged Template for Everyday Understandings of the Impact of Rape?" i *Violence Against Women* 17(4): 433–456.
- Honkatukia, Päivi, 2001. "Rough Sex? Understandings of Rape in Finnish Police Reports", i *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* 2(1): 15–30.
- Leeming, Dawn & Boyle, Mary, 2013. "Managing Shame: An Interpersonal Perspective." i *British Journal of Social Psychology* 52(1):140–160.
- Lonsway, Kimberly & Fitzgerald, Louise, 1994. "Rape myths: In review", i *Psychology of Women Quarterly* 18(2): 133–164.
- Murray, Yxta, 2012. "Rape Trauma, the State, and the Art of Tracey Emin", i *California Law Review* 100(6):1631–1710.
- Nilsson, Gabriella, 2019. "Evoking culture and place in news narratives about the gang rapes in Rissne and Stureplan", i Andersson, Ulrika; Edgren, Monika; Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (red.) 2019. *Rape Narratives in Motion*. 1st ed. 2019. Cham: Springer International Publishing.
- Rape, Abuse & Incest National Network (RAINN). "Sexual assault" <https://www.rainn.org/articles/sexual-assault> (hämtad 25.3.2020)
- Shefer, Tamara & Munt, Sally, 2019. "A feminist politics of shame: Shame and its contested possibilities", i *Feminism & Psychology* 29(29): 145–156.
- Smith, Olivia, 2019. "Stereotypes, credibility and adversarial justice in English rape trials", i Andersson, Ulrika; Edgren, Monika; Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (red.) 2019. *Rape Narratives in Motion*. 1st ed. 2019. Cham: Springer International Publishing.

SUMMARY

"Remember to NEVER feel ashamed!" the shame discourse in testimonies of sexual assault

("Kom ihåg att ALDRIG skämmas!" Skamdiskursen i vittnesmål om sexuella övergrepp)

Shame and guilt have followed victims of sexual assault for centuries. However, since the 70s, feminist work has started to change the view of who is

responsible for assault. Within Dammen brister, the Finland-Swedish MeToo-campaign, the witnesses often mention shame: to explain an (in)action or the process of recovery, or as a common enemy for victims to overthrow. I argue that the witnesses utilize a specific *feminist shame discourse*, according to which it is the perpetrators and not the victims who should feel ashamed, while recognizing that shame is still a common result of sexual assault and may affect victims in various ways. A shift of the responsibility for sexual violence from the perpetrator to the victim is undoubtedly a vic-

tory for feminism. Still, it is worth to be cautious not to make shame a self-evident outcome of rape, for that could restrict the victim's right to her own experience and become a necessity for her trustworthiness.

Keywords: testimony, sexual assault, shame, discourse, trauma

Sofia Wanström is a doctoral student in Nordic folkloristics at Åbo Akademi University since 2019. She focuses on narrative, violence and social movements.

Kärnfamiljsideal och skamlösa kvinnor

Skam i personliga erfarenhetsberättelser om oavsiktliga graviditeter

LINA METSÄMÄKI är doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi, Finland. I sitt avhandlingsprojekt undersöker hon normer kring familj och kön i personliga erfarenhetsberättelser om oavsiktliga graviditeter

Eller alla känner ju olika men att jag tycker att man skäms att man har liksom inte skyddat sig om man inte verkligen vill ha ett barn (Maja)

Jag träffade Maja¹ under hösten 2019 hemma i hennes hus i en finländsk småstad. Hon berättade då om sina oavsiktliga graviditeter varav den första slutat med ett högt älskat barn och två med abort. Hon hade valt att inte berätta för någon den andra gången hon blev oavsiktligt gravid, eftersom hon skämdes över att ha blivit gravid än en gång som ung kvinna med ett litet barn hemma. Hennes livssituation hade inte upplevts som rätt för att sätta ett barn till världen, då hon och hennes dåvarande pojkvän just bestämt sig för att gå skilda vägar och hon redan hade en oavsiktlig graviditet i bagaget. Då hon bestämde sig för att göra abort berättade hon inte för någon annan än barnets pappa. Hon berättade under intervjun att det tagit många år för henne att kunna tala om det öppet, eftersom hon skämdes.

Maja berör två centrala teman som skammen verkar röra sig kring, kärnfamiljsidealet och omdömeslöshet. Det är också dessa teman som jag kommer att bygga min artikel kring. Idag är aborterna något Maja är öppen om, även om hon tror att de flesta som blivit oavsiktligt gravida ändå skäms och att det är många som inte vill prata om dessa saker på grund av skammen.

OAVSIKTLIGA GRAVIDITETER OCH SKAM

Jag har intervjuat fyra kvinnor som har erfarenhet av oavsiktliga graviditeter. Dessa intervjuer är en del av mitt material till en doktorsavhandling. Intervjuerna

gjordes hösten 2019 med svensktalande kvinnor i Finland som erfarit en oavsiktlig graviditet någon gång under de senaste tio åren.

Graviditet utanför äktenskapet har historiskt förknippats med skam (Lindstedt Cronberg 1997). På 1950-talet var rädslan för en oplanerad graviditet bland ogifta kvinnor stor och äktenskapet sågs på som den accepterade formen inom vilken könsumgänge tilläts (Marander-Eklund 2014:147). Mycket gällande sexualmoral har förändrats sedan dess, bland annat tack vare den sexuella revolutionen på 1960- och 70-talet (Florin 2017). Frågan är vad skammen handlar om år 2019 för de informanter jag intervjuar?

Att skam fortfarande har en plats i dessa berättelser är uppenbart. Syftet med denna artikel är att med utgångspunkt i intervjuerna studera när och hur skam är närvarande och vad skammen gör i detta sammanhang. Jag har använt mig av en kulturanalytisk när läsning med fokus på skam och det som uppfattas som skamligt. Jag vill betona att det inte rör sig om att de kvinnor jag intervjuat nödvändigtvis går omkring och känner skam över sina graviditeter, men att skam figurerar i berättelserna ser jag inte som en slump. Skammen kan också förstås som ett analytiskt redskap, där jag använder mig av det som uppfattas som skamligt för att se på vilka normer som bryts eller upprätthålls genom detta. Ahmed skriver att skam kan erfaras som "*the affective costs of not following the scripts of normative existence*" (2004:107, kursiv i original). Dessa normativa skript kan förstås som centrala i denna artikel och är något jag kommer att återkomma till. Ett normativt skript kan förstås som en uppsättning normer som anger hur individer bör leva sina liv.

Skam är inte något som förekommer

bland mina intervjufrågor. Att skam och tystnad hänger ihop är tydligt, då de flesta tog upp skammen då jag frågade frågor om just tystnad. Inför intervjun sa Freja "Nej, jag skäms inte" som svar på frågan om hon ville vara anonym. Detta kan ses som ett svar på föreställningar om att en oavsiktlig graviditet och ensamt föräldraskap skulle vara något att skämmas för.

Skam är en känsla som på många sätt är svår att undersöka eftersom det inte alltid är lätt att identifiera och definiera vad skam egentligen är (Fisher 2018). Skam kan beskrivas som en smärtsam sensation relaterad till hur jaget känner inför sig självt, som känns i och på kroppen (Ahmed 2004:103), vilket är en definition jag kommer att utgå ifrån i denna artikel. Skam förstås som en social känsla, och även om det handlar om ett omdöme riktat mot en själv, är det ändå inför en verklig eller imaginär annan som vi skäms (Bartky 1990:85–86).

Skam kan upplevas olika beroende på kön, och är en känsla som ofta förknippas med femininitet. Bartky (1990) menar att skammen är central i skapandet av femininitet och formar det kvinnliga subjektet. Relationen mellan genus, makt och skam innebär att skammen har könade och disciplinerande konsekvenser (Fisher 2018), något som jag kommer att ta fasta på i relation till oavsiktliga graviditeter. I likhet med Ahmed är min avsikt även att fokusera på vad känslorna gör, snarare än vad de är (Ahmed 2004), de kan förstås som relationella och produktiva.

FAMILJEIDEAL

Ålder figurerade mycket i tre av berättelserna, där Tina och Freja menade att de

egentligen varit för gamla då den oväntade graviditeten skedde, kring fyrtio, och Maja pratade om att hon varit en ung flicka, kring tjugo. För Siri som genomgått sin oväntade graviditet som 25-åring verkade åldern inte spela någon roll. Tjugofem år kan också te sig aningen ungt, då medelåldern på föderskor i Finland år 2018 var 31 år, och medelåldern för förstföderskor var 29,3 år (Kiuru & Gissler 2019). Än mer väsentligt är ändå föreställningar om när i livet man bör skaffa barn. Ålder hänger ihop med ett heteronormativt livsmanus som vi förväntas följa och därmed behöver förhålla oss till (Ambjörnsson & Bromseth 2010:205). Detta gjorde informanterna med att peka ut att de varit för gamla eller för unga, graviditeten följde inte det förväntade livmanuset.

På frågan om erfarenheten av att bli oavsiktligt gravid var något de brukade tala om och i så fall med vem svarade de flesta aningen motsägelsefullt. De sa att detta inte riktigt var något "man" talade om, eftersom det var något "man" kanske lite skämdes över och därför inte ville dela med sig av, även om de själva ändå gjort det. Det faktum att man blivit oavsiktligt gravid var inte någonting bra. En informant uttryckte det såhär:

På något sätt är det som att det är en sån stämning att det är lite fult att bli oplanerat gravid och... men sen är det på något sätt både fult att behålla det där barnet och fult att göra abort. Så jag vet inte riktigt vad dom vill att man ska göra [skratt] på något sätt. Jag vet inte, kanske att, ja, kanske det är ändå lite sådär skämmigt. Inte är det ju någonting som jättemånga på något sätt pratar om och skyltar med och sådär (Siri).

Siri har ändå inte haft något problem att prata om sin graviditet. Det faktum att det ena barnet varit oplanerat är ingenting

hon strävar efter att tysta ner, tvärtom lyfter hon upp det på ett skämtsamt sätt i sociala sammanhang. Genom att skämta om något som egentligen ses på som lite skamfullt kan hon möjligtvis komma undan skamkänslan. Det handlar också om vem som blivit oavsiktligt gravid och i vilket sammanhang. Siri är gift med sina barns pappa, vilket gör att hon ändå uppfyller de normer som finns kring när och hur en familj bör bildas. Hon följer det heteronormativa livmanuset, även om det inte var intentionen.

Flera informanter sade sig ha drömt om en kärnfamilj. Barn behöver både en mamma och en pappa hade de tyckt. Tre av informanterna hade vid något tillfälle varit ensamstående mammor och två var det vid intervjutillfället. Freja menade att hennes beslut att välja att föda sitt barn var själviskt i och med att barnet inte föddes in i en kärnfamilj, och det var något hon inte ville att hennes barn skulle behöva lida för. Därför hade hon med avsikt valt att sätta sitt barn i ett finskspråkigt dagis då det enligt henne fanns mer singelföräldrar där jämfört med den svenskspråkiga dagvården i samma kommun. Hon berättade att ingen hade gett henne "tyck synd om-blickar" där, något hon var nöjd med. Freja betonade under intervjun att hon inte skämdes över att vara ensamstående, något som kan ses som ett svar på föreställningar kring ensamstående föräldraskap. Att hon känner vad jag tolkar som skuld mot sitt barn är ändå intressant. Här skymtas föreställningar om att de barn som föds har rätt att ha två föräldrar. Då Freja från början vetat att hon skulle bli ensam med barnet men att det antagligen var hennes enda chans att bli mamma känner hon att hennes beslut att behålla barnet var själviskt. Frejas känslor vittnar om en sorts idealisering av kärnfa-

miljen, även om detta blir paradoxalt eftersom hon själv inte upplever sig som fördelad som ensamstående. Tvärtom pratar hon om hur bra och lätt det är att vara ensamstående mamma. Kanske det också är därför det finns ett behov av att betona att kärnfamiljen ändå är det rätta, eftersom hennes egen upplevelse av föräldraskapet annars hade utmanat denna norm?

Maja hade tidvis varit ensamstående med sina barn, men var vid intervjudidpunkten sammanboende med sitt yngsta barns pappa. Hon hade upplevt det ensamma föräldraskapet som mycket betungande och ett framtida ensamt föräldraskap var också en delorsak till båda hennes aborter. Hon menade att hon om omständigheterna varit annorlunda under hennes graviditeter hade behållit sina barn istället för att göra abort, men att fler barn som ensamstående var för mycket. "Man ska ha råd och ha möjlighet att ha dem också" säger hon och syftar på de barn hon kunde ha haft men som hon kände sig tvungen att välja bort.

Tidigare forskning kring ensamma mammor i Sverige har visat att kvinnornas livssituation skiljer sig mycket åt, och att klass i detta fall kan vara avgörande för hur tungt ett ensamt föräldraskap upplevs. Faktorer som vilket ekonomiskt kapital kvinnorna hade tillgång till samt vilken kontroll de hade över sina arbetstider i form av var, när och hur mycket kvinnorna kunde arbeta påverkade i vilken utsträckning de upplevde sig få ihop tillvaron och kunna kombinera förvärvsarbete och familjeliv på ett tillfredsställande sätt. Speciellt arbetarklassmödrar upplevde detta som mycket svårt i studien (Alsarve et al 2017:62–65). Maja kan ses som ett typexempel på detta, eftersom hon då var ung, studerande samt jobbade inom vår-

den med oregelbundna arbetstider och låga inkomster.

Freja och Tina levde som ensamstående och var mycket nöjda med det. Tina beklagade sig över att så många försökte para ihop henne med män eftersom de utgick ifrån att alla vill leva i ett parförhållande. Freja hade inget emot att träffa någon, men tyckte att dejtande kunde vänta medan hon koncentrerade sig på sitt barn. Hon menade att det var bättre än de mammor som genast hittade någon ny, vilket jag tolkar som ett sätt att navigera genom motstridiga förväntningar och normer. Hon vet att hon förväntas leva i ett parförhållande, samtidigt som det finns vissa krav på att en nybliven mamma inte ska vara ute för mycket eftersom hon förväntas vara hemma med sitt barn. Att hon vill koncentrera sig på sitt moderskap ger henne en ursäkt för att hon inte lever i en tvåsamhet med en man, och genom att positionera sig mot andra mödrar som snabbt hittat någon genom att hänvisa till att det inte heller är bra för barnen kan hon rättfärdiga sitt eget beslut.

OMDÖMESLÖSA KVINNOR

En del av berättelsen om de oavsiktliga graviditeterna handlade i alla mina intervjuer om att förklara hur graviditeten uppkommit, där informanterna betonade att de nog varit ansvarsfulla och försökt skydda sig, men det hade skett ändå. Freja berättade att hon hade fått höra av en läkare att hon aldrig skulle kunna bli gravid och hade varit så säker på det att hon gjort en tatuering som förhindrade att en epiduralbedövning skulle kunna läggas ifall hon någonsin behövde genomgå en förlossning. Maja och Tina hade ätit p-piller eller tagit dagen efter piller men ändå bli-

vit gravida. Siri, som vid tidpunkten levde tillsammans med sitt äldre barns far, erkände att de hade slarvat lite med säkra dagar. En stor del av intervjun gick ändå åt till att diskutera preventivmedel då hon pratade om att hon aldrig hade hittat något som passat henne och de var för unga för sterilisering.

Jag tolkar denna betoning på att de nog tagit ansvar för sin fertilitet som ett sätt att komma undan den skam som följer av att ha varit omdömeslös, något som hängde starkt ihop med oavsiktliga graviditeter. I synnerhet unga kvinnor upplever det som deras ansvar att skydda sig mot en eventuell graviditet (Ekstrand et al. 2009) och detta var också något informanterna gav uttryck för. Siri uttrycker sig såhär:

Att om det [en oavsiktlig graviditet] liksom händer så är det mera kvinnans ansvar på något sätt fast det inte är det, men det blir liksom så och om man gör abort så är det liksom kvinnans *fel* och... och också om man behåller mot mannens vilja så är det också kvinnans på något sätt *fel* (Siri)

De kunde visserligen själva anse att ansvaret låg på dem båda, men menade att det bara var kvinnan som behövde ta ansvar för detta inför omgivningen efteråt. Kvinnorna betonade inte bara att de hade varit ansvarsfulla då det gällde att försöka förhindra en graviditet, utan också hur de var ansvarstagande som mödrar, och positionerade sig mot andra kvinnor som blivit oavsiktligt gravida men inte tagit sitt ansvar och barnen då behövt omhändertas eller kvinnor som inte skyddat sig och "sportat" (Maja) med att göra aborter. Föräldraskapet innebar för dem i första hand ansvar och en vilja att lägga sitt eget liv åt sidan för att ägna sig åt sina barn. Detta förknippas med ideal kring hur barn ska komma till. Barn behöver kanske

inte vara planerade, men de ska vara önskade, beslutet ska föregås av en barnlängtan (Peterson och Engwall 2010:22). Att betona att man älskade sina barn och att man sett till att vara ansvarsfull tolkar jag som ett sätt för informanterna att försäkra mig om att de var goda mödrar trots omständigheterna. Deras barn var inte planerade, men de barn som kommit till världen var efterlängtrade ändå.

Omdömeslöshet är också en egenskap som förknippas med arbetarklassen. Fanny Ambjörnsson följde i sin doktorsavhandling gymnasietjejer i Sverige där tjejerna i det yrkesförberedande programmet sågs som "festprissar som knullar runt och blir med barn" (Ambjörnsson 2004:57), i motsats till tjejerna som gick samhällsprogrammet som hade kul men innanför gränserna för vad som ansågs måttfullt och respektabelt. Även om en oavsiktlig graviditet kan hända vem som helst som har förmågan att bli gravid, finns det ändå föreställningar om att det är en viss typs kvinna som blir oavsiktligt gravid. Dessa föreställningar knyter an till idéer om klass, sexualitet och ålder.

NORMATIVA SKRIPT I BERÄTTELSE OM OAVSIKTLIGA GRAVIDITETER

Om skammen kan förstås som den affektiva kostnaden av att inte följa vissa normativa skript (Ahmed 2004:107), vilka skript är det då kvinnorna upplever att de inte följer? Jag har i denna artikel identifierat två normativa skript som genom den oavsiktliga graviditeten eventuellt bryts mot och därmed orsakar skamkänslor, eller en medvetenhet om att andra anser att man bör känna skam.

Det första handlar om att leva i en kärnfamilj eller i en tvåsamhet. Även om

mina informanter inte pratar om äkten-skap, pratar de om att föda barn innanför tvåsamhetens ramar. Att inte leva i en tvåsamhet och bli gravid kan vara en orsak till att göra abort, eller en orsak till att känna skuldkänslor mot sitt barn för att inte ha gett barnet den kärnfamilj alla barn har rätt till. Normer kring när och hur man ska skaffa familj handlar inte enbart om tvåsamhet, utan också om ålder och ekonomisk situation. Ekonomin ska vara stabil och åldern ska inte vara för låg eller för hög.

Det andra normativa skript som de förhåller sig till handlar om hur en respektabel kvinna ska vara (jfr Skeggs 1997), hon ska ta ansvar för sin fertilitet. Om informanterna i regel gjorde motstånd mot uppfattningen att de ska känna skam över att ha skaffat barn utanför en tvåsamhet, var detta normativa skript inte någonting som de gav uttryck för motstånd mot, utan de var noga med att (åter)upprätta en bild av sig själva som ansvarsfulla och respektabla i mina ögon. Detta gjorde de dels genom att i detalj redogöra för hur de verkligen försökt skydda sig och dels genom att positionera sig mot andra kvinnor som inte skyddat sig eller inte tagit ansvar för de barn de satt till världen.

NOTER

- ¹ Namnen på intervjupersonerna är alla fingerade. Intervjuerna finns arkiverade i Svenska Litteratursällskapet i Finlands arkiv

ARKIVMATERIAL

Svenska Litteratursällskapet i Finland:
SLS 2343_ljud_01 Maja
SLS 2343_ljud_02 Tina
SLS 2343_ljud_03 Freja
SLS 2343_ljud_04 Siri

REFERENSER

- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University press.
- Alsarve, Jenny; Lundqvist Åsa & Roman, Christine, 2017. *Ensamma mammor: Dilemman, resurser, strategier*. Malmö: Gleerups.
- Ambjörnsson, Fanny, 2004. *I en klass för sig: genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Diss. Stockholm: Ordfront.
- Ambjörnsson, Fanny & Bromseth, Janne, 2010. "När du gifter dig och får barn...: Om ålder, heteronormativitet och genus", i Ambjörnsson, Fanny & Jönsson, Maria (red.), *Livslinjer: berättelser om ålder, genus och sexualitet*. Göteborg: Makadam.
- Bartky, Sandra Lee, 1990. *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. New York: Routledge, Chapman & Hall.
- Ekstrand, Maria; Tydén, Tanja; Darj, Elisabeth & Larsson, Margareta, 2009. "An illusion of power: Qualitative perspectives on abortion decision-making among teenage women in Sweden", i *Perspectives on Sexual and Reproductive Health* 41:3. 173–179.
- Fisher, Clara, 2018. "Gender and the Politics of Shame: A Twenty-First-Century Feminist Shame Theory", i *Hypatia* 33:3, 371–383.
- Florin, Christina, 2017. "Skambefrielsen: Nya känsloregler för kärlek och sexualitet under 1960- och 70-talen", i Bergman, Helena; Florin, Christina & Ljunggren, Jens (red.), *Känsloernas revolution: Kärlek ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.
- Kiuru, Sirkka & Gissler, Mika, 2019. *Perinataali-tilasto – synnyttäjät, synnytykset ja vastasyntyneet 2018*. Tilastoraportti 49. Terveyden ja hyvinvoinninlaitos.
- Lindstedt Kronberg, Marie, 1997. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Diss. Lund: Lunds Universitet.
- Marander-Eklund, Lena, 2014. *Att vara hemma och fru: En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Peterson, Helen & Engwall, Kristina, 2010. "Naturligt barnfri: Kroppens betydelse i frivilligt barnlösas positionering", i *Tidskrift för genusvetenskap* 2010:3. 7–28.
- Skeggs, Beverley, 1997. *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage.

SUMMARY

Nuclear family ideals and irresponsible women – shame in personal narratives about unintended pregnancy

(Kärnfamiljsideal och omdömeslösa kvinnor – skam i personliga erfarenhetsberättelser om oavsiktliga graviditeter.)

This article investigates what shame does in the context of unintended pregnancy based on interviews with four Swedish-speaking Finnish women. Taking departure from Sara Ahmed's notion that shame can be experienced as the affective costs of not following the scripts of normative existence, two scripts that the interviewees somehow are not following due to their unintended pregnancy are

identified. The first is about breaking the norms about when and how a family should be formed, consisting of both ideas about the nuclear family as the ideal form of family, but also of having a baby at the wrong time with concern to factors such as income or age. The second concerns femininity and how to be a respectable woman, who is expected to take responsibility for her fertility. Becoming unintentionally pregnant is a threat to this position.

Keywords: pregnancy, abortion, shame, emotion, norms, family, femininity, class.

Lina Metsämäki is a doctoral student at Åbo Akademi University in Finland. In her doctoral thesis she writes about family and gender norms in personal narratives about unintended pregnancy.

Det var det där typiska "läsa sig framåt i livet"

JAKOB LÖFGREN är filosofie doktor i folkloristik. Han är verksam som projektforskare vid institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet och driver projektet "Boys will be boys" vid ämnet Nordisk folkloristik vid Åbo Akademi.

Pojkars prestation i skolan, eller kanske snarare pojkars problem med att prestera i skolan ses som ett samhällsproblem i Finland. Rubriker som "Pojkarna får sämre vitsord i Finland" (Svenska YLE 24.04.14) och "Pojkar underpresterar fortfarande i skolorna" (HBL 18.4.2018) talar sitt tydliga språk. Pojkars skolgång ett återkommande tema i utvärderingar (t.ex. OPH-statistik 2014) och forskning (se exempelvis Kivijärvi, Huuki & Lunabba 2018). Masternarrativet om pojkars skolgång verkar utmynna i en förståelse att pojkar underpresterar i skolan. Pojkars skolprestation kan sägas vara en kulturell föreställning som finska män förhåller sig till när de berättar sin barndom.

Syftet med den här artikeln är att se närmare på kopplingen mellan positioner som framkommer i Finlands-svenska, manliga berättelser om skolprestation och affekten skam. Genom att se till positionerad underlägsenhet och överlägsenhet, vill jag illustrera hur skam har en funktion i det berättade. Över och underlägsenhet används som positionering mot berättelsen om skolprestation och gentemot föreställningar om den maskulina kroppen.

BERÄTTELSENA I FOKUS – FRÅGELISTA OCH NÄRLÄSNING

Materialet i denna artikel består av frågelistasvar från Svenskfinland. Frågeformuläret har utformats och arkiverats vid Svenska Litteratursällskapet (SLS) arkiv i Helsingfors. Frågelistans teman var breda och valdes för att inspirera till att skriva så fritt som möjligt om upplevelsen av pojkskap. Frågelistans teman innefattar: (1) Ett barndomsminne, (2) Dina relationer och förebilder, (3)

Din vardag - i skolan, fritid och hemma, (4) Berättelser som påverkade dig, (5) Dina känslor, förväntningar och rädslor (6) En "riktig pojke". Frågelistan genererade ett ca 25 svar i Svenskfinland.

Jag har sorterat och närmat mig informanternas berättelser genom närläsning (Pöysä 2010). Närläsning är en uppmärksam analys av en text med fokus på betydande textdetaljer som gör det möjligt för forskare att utveckla en förståelse av textens form, funktion och betydelse. Närläsning är en intuitiv metod där en dialog bildas (Pöysä 2010: 331-334). Denna dialog görs genom upprepade omläsningar av den aktuella texten, men ännu viktigare, när det tas anteckningar (Ibid.). I denna process har jag valt att koncentrera mig på berättande relaterat till skolgång och prestation.

Informanterna hänvisas till efter födelsedatum och plats. Jag vill klargöra att den tid och plats för uppväxten som används har getts med uttryckligt samtycke till arkiven, tillsammans med informanternas samtycke för att använda svaren i tryckt form.

DEN NARRATOLOGISKA GRUNDPLÅTEN

Berättelserna diskuteras genom två narratologiska begrepp: (1) qualia och (2) narrativ positionering. Dessa två begrepp rör sig i spelrummet mellan berättelser och känslor, och är kopplade till självbiografisk berättelse. En självbiografisk berättelse kommunicerar en bild av vad vi kallar oss själva och våra handlingar, reflektioner, tankar och plats i världen (Bruner 2001:25). Den självbiografiska processen är en strävan att "vinna tillbaka vad som har gått fel" i ens liv (Freeman & Brockmeier 2001:81). Berättelserna ses här som en separat berättelsevärld (Herman 2009), där qualia förmedlas genom positionering. Berättelsevärlden innefattar textuella ledtrådar eller "signaler som förmedlar information om underliggande normer och värderingar" (Herman 2009:70). Begreppet qualia eller "känslan av hur det är för någon eller något att ha en viss upplevelse" (Herman 2009:143) är en grundläggande funktion i berättelser. Termen används för att fokusera på den subjektiva känslan av upplevelsen som förmedlas. Berättare använder olika tekniker för att framkalla en representation av upplevelsen i berättelsevärlden. Positionering är en sådan teknik.

Narrativ positionering uppstår i positioner gentemot karaktärer i berättelsen, andra berättelser eller social kontext. Positionen förmedlar en förståelse för berättaren och hans världsbild (Herman 2009). Positioneringsteori gifter sig väl med studiet av affekt, eftersom "Positionering äger rum i affektiva relationer med människor, diskurser och praxis" (Hynninen 2017:90). Positionering ses som en konstruktion av ens identitet (Ibid) och är ett kraftfullt verktyg i dekonstruktionen av självbiografiska berättelser.

SKAM, AFFEKT OCH KÄNSLA

Begreppet affekt används i kulturvetenskapen för att inkludera terminologi från kognitionsvetenskap (Gregg & Seigworth 2010:7), ofta för att beskriva direkta emotionella uttryck i/av vardagliga erfarenheter. Jag ser som skam som en affekt. Affekten skam kan ses som en förminskning av intresse och glädje (Demos 1977:399). Det är viktigt att notera att när jag skriver om skam så menar jag skam i koppling till känslor av underlägsenhet, snarare än skam kopplat till känslan av skuld (De-

mos 1977:399). Skam framträder alltså i de textuella ledtrådar i vilka informanterna positionerar sig som antingen underlägsna eller överlägsna då de berättar om sin skolerfarenhet.

Masternarrativ används av berättare som strategier för att skapa mening och "Det minimala kriteriet för att identifiera en masternarrativ är uppfattningen att en viss känslomässig position är acceptabel för, eller motarbetas av, en publik" (Thorn & McLean 2003:171). Positionering gentemot narrativ visar på acceptans eller motstånd mot samhällets normer (Hyninen 2017: 90). Den berättade positionen utgör en ledtråd till hur berättelsens qualia ska tolkas av läsaren. Genom att se på underlägsenhet kan man utläsa vilken skam som berättaren vill förmedla till läsaren och visa på vad informanten uppfattar som kulturella föreställningar rörande skolgång och prestation.

ATT LÄSA SIG FRAMÅT I LIVET – SKAM SOM UNDERTON

Jag tror att man ville att jag skulle ta mig långt i skolan - min familj är inga akademiker så jag tror att det var det där typiska "läsa sig framåt i livet". Jag tror att man kanske uppmuntrade mig mer än min syster - som inte hade lika bra betyg, kan ha varit därför. Men senare i livet så stöddes vi nog lika mycket, bägge valde banor som inte kanske gav ett direkt lukrativt jobb. men ingen klagade - men förstod kanske inte heller så bra det humanistiska valet. då min far dog då jag var dryga 20 så är det en sorg att han inte riktigt fattade vad jag valt - hans sätt att deala med det var genom sin humor. man skojade om det, helt enkelt, inte elakt men...som en markör. mamma ville att jag skulle bli läkare, jag tror att förväntningarna gjorde mig mycket plikttrögen, trots allt (Man, Helsingfors f.1975).

Den upplevda underlägsenheten i denna mans berättelse konnoterar till normen av "att läsa sig fram i livet". Informanten

konstaterar att familjen inte var akademiker, att han valt en bana som inte var lukrativ och att förväntningen var läkaryrket. Dessa ordval visar på vad informanten anser är en "kulturell självklarhet" (Raskin 2004:319), att läsa sig framåt. Det underlägsna ligger i positionen tagen mot denna norm. Familjeförhållandet kan betecknas som djupt religiöst och att få bra betyg beskrivs som en plikt. Ordval som "det typiska" och konstaterandet att familjen inte är akademiker, signalerar att informanten upplever två grupper: akademiker och alla andra. I denna berättade uppdelning ligger en upplevd över-/underlägsenhet, som också återspeglas i föräldrarnas förväntningar: får man bra betyg går det bra.

Informanten återkommer till positionen och underlägsenheten ett flertal gånger i sin barndomsberättelse "Ville inte göra mina föräldrar ledsna, skötte skolan. Men detta gjorde förstås, ibland, att man hamnade i ett socialt läge där ens status inte var så hög" (Man, Helsingfors f.1975). Att sköta sig bra i skolan sätts i position till föräldrarnas förväntningar och den förloerade statusen gentemot jämnåriga. Att sköta skolan kopplas alltså både till plikten mot föräldrarna och underlägsenhet gentemot kamraterna.

De textuella ledtrådarna som pekar mot skam är positionerade mot föreställningar om "att läsa sig framåt i livet". Positionen gentemot föräldrar och kamrater är en position som berättar känslan av en, i bakgrunden, uppfattad skam. Den berättade qualian kan beskrivas som 'skammen-som-jag-borde-känna-till-trots'. Skammen fungerar som en kuliss mot vilken mannen förklarar sin position. Samtidigt lyfter han fram en position mot en prestationsbetonad norm, en upplevd självklarhet: att bra betyg leder till framgång och ett lukrativt jobb.

ÖVERLÄGSENHETEN SOM POSITION

När man söker efter skam och 'vem-som-skäms' i det berättade kan man leta efter en qualia av underlägsenhet. När man ser till positionering finns även en qualia av överlägsenhet. Berättar man en överlägsen position följer att skammen, eller den som ska skämmas, är någon annan än själv.

Jag såg fram emot att få börja skolan, vilket jag gjorde som sexåring, ett år tidigare än de andra. Mina drömmar om lärdomsborgen blev en väldig besvikelse. Skolan var en prokrustesbädd där alla skulle formas efter minsta gemensamma nämnare. Jag fick lära mig läsa, skiva och räkna, utan hänsyn till att jag redan kunde det. [...] Berövad all stimulans blev skolgången ett lidande och jag lärde mig att hata skolan. Jag fick reda på att det var skolstyrelsen som fastställde läroplaner, alltså planlade tortyr, och mamma fick höra väldiga jeremiader över denna infernaliska inrättning (Man, Vasa f.1970).

I citatet ovan finns känsloladdade textuella ledtrådar: "besvikelse", "prokrustesbädd", "tortyr" och hat. Qualian som framkommer kan beskrivas som frustration bunden till positionen av överlägsenhet. Det är en känslomässig position mot ett igenkännbart narrativ som kan accepteras av mig som läsare (Thorn & McLean 2003). Kort sagt, informanten känner och förmedlar ilska mot skolstyrelsen. Detta kan ses som en positioneringsstrategi i vilken "berättaren gör motstånd mot masternarrativet" (Thorn & McLean 2003).

Mannen ifråga positionerar genomgående i sin barndomsberättelse som mera beläst än sina jämnåriga. Han började skolan innan sina klasskamrater och drömde om lärdomsborgen. Denna qualia förstärks genom återkommande upphöjande av beläshet:

När jag var tio år gav hon mig Boken om vårt

land. Den läste jag med stort intresse. Den gav mig många insikter, och avsnitten som behandlade Finlands historia var mycket stimulerande. Topelius åskådliggör sunda värderingar som ödmjukhet, tacksamhet, medmänsklighet och fosterlandskärlek. Förmodligen påverkade han mig påtagligt [...]. Även faktaböcker hörde till min lektyr. Kartor fascinerade mig redan som riktigt liten. När jag ännu satt i babystolen brukade jag titta på gröten som var omfluten av mjölk och säga att det var t.ex. Afrikas karta (Man, Vasa f.1970).

Då informanten uttrycker qualia av ilska gör han det genom en upplevd överlägsenhet gentemot skolsystemet. Sålunda är det meningen att läsaren ska uppfatta skolan som underlägsen hans intellekt. Ord som "prokrustesbädd", "berövad all stimulans" och "lidande" i relation till berättelsen om den upplevda besvikelsen; vittnar om positionen av en upplevd överlägsenhet pga. att han är beläst. En frustration kopplat till känslan av skam som någon annan bör känna. Skammen används som affektiv förstärkning av överlägsenhet och ska kännas av skolstyrelsen.

Skammen som framträder är beroende av positionen gentemot en förståelse om utbildning och prestation som norm. Informantens berättelse uttrycker en affektiv relation gentemot skolan och diskurserna relaterade till skolan (jfr Hynninen 2017:90). Positioneringen blir ett verktyg i berättarens arsenal för att förmedla qualian av akademisk överlägsenhet och frustration. Skammen som ska fastna kan beskrivas som ett rungade 'Skäms!' åt det finska skolsystemet.

EN ATLETISK KROPP + MEDELMÅTTIGT LÄSHUVUD = MANLIGT

Männen i mitt material berättar sin skam igenom olika positioner gentemot normer

om maskulinitet och kulturella självklarheter (Raskin 204:219) om maskulinitet och 'att-vara-pojke-i-skolan'. Skam och underlägsenhet blir således affekter som framkommer i positionen gentemot (den upplevda) maskuliniteten.

I skolan skulle vi klättra upp för rep i gymnastiken. Utan biceps lyckades jag inte med en enda armhävning. Skam och nesa, åter en gång. [...] Jag var dålig både på att kasta och på att ta koppi [lyra], men bra på att gömma mig bakom de andra. Därför blev jag ofta koddad [vald] sist av alla, men det stärkte inte min manlighet. [...] Att vara en snäll och duktig pojke som läste läxorna, likt ett par av klasskamraterna, var omanligt. Först senare har jag förstått att plugghästarna var de manligaste, som inte lät sig påverkas av klasskamraternas normer (Man. Helsingfors f.1934).

I denna mans berättelse sätts skammen i position till prestationen på gymnastiklektionen. Denna underlägsenhet ligger till grund för informantens känsla av skam i positionen av underlägsenhet görs mot vad som upplevs som den 'manliga kroppen'; dvs. en muskulös kropp och föreställningar innefattar atletiskhet, funktionsduglighet och ungdom (jfr Beynon 2002:65). Känslan av skam infinner sig i en berättad position av (fysisk) svaghet, direkt relaterad till en underlägsenhet gentemot ett rådande kroppsideal. Berättelsen om den kroppsliga underlägsenheten kopplas ihop med föreställningen om en maskulint kodad "antipluggkultur" (Taube, 2013). Den maskulina prestationen framställs som en atletisk prestation ihopkopplat med det omanliga i akademisk prestation. Skammen som förmedlas ligger i att inte kunna prestera på gymnastiktimmen och att han låtit sig påverkas av kamraterna. Qualian som förmedlas i kan betecknas som 'jag-skäms-och-ångrar-mig'. Berättelsen och berättandet har definitivt ett mått av

självbiografisk upprättelse (Freeman & Brockmeier 2001:81).

Denna kombination av upplevelser av vad som uppfattas som maskulint berättas också av yngre informanter. En man född 1997 i Vasa berättar i början om sin skolgång på följande vis:

Jag var aldrig någon begåvning i skolan, mycket kan säkert bero på att jag fick diagnos om dyslexi på sjätte klassen. När man inte är bra i skolan blir man ju förstas klassens clown. I mitt lägstadie skulle man som pojke inte bry sig om vitsord, gjorde man det ansågs man som nörd. Och man skrattade åt de som började gråta för någon orsak. Som barn hade jag en del hobbyer, jag var ganska atletiskt begåvad. Jag håll på med både friidrott och fotboll, senare tog friidrotten mera över.

Fråga: Hur definierades en "riktig pojke" när du var liten?

Kunde idrotta, kunde brottas, visade inte smärta och man skulle vara populär bland flickorna (Man, Vasa, f. 1997).

Den kulturella föreställningen om pojkars skolgång genljuder i det att informanten förklarar sig; "aldrig någon begåvning". Detta är en position som dels visar på en annan sorts brott mot den fungerande kroppen, i och med dyslexi diagnosen, dels visar på att en upplevd underlägsen läsbe-gåvning i berättelsen kompenseras med atletiskhet. Det pekar även på att 'anti-plugg kulturen' kopplas ihop med maskuliniteten så att den atletiska kroppen sätts i kontrast till ett läshuvud. Denna kontrast finns också berättade av de andra informanterna, och är en att betrakta som en norm som behandlas av alla: En atletisk kropp + medelmåttigt läshuvud = manligt

DEN ANTAGNA SKAMMEN

Det finns en skam kopplad till narrativ om skolan och pojkar i skolåldern. Denna

skam fungerar som en gemensam horisont som delas mellan läsare och berättare. Man kan se positioneringen och den skam som framkommer i berättelserna som ett motstånd mot en uppfattad kulturell självklarhet: att det finns ett prestationsproblem i pojkars skolgång. Samtidigt positionerar skammen männens berättelser gentemot ett maskulinitetsideal som är prestations-betonat. Att de finlandssvenska männen (oavsett ålder) lyfter prestationen i skolan visar att kulturella självklarheter om skolprestation är en norm som måste behandlas i den egna upplevelsen av att växa upp som pojke. Skammen som framträder används på olika sätt, som en förstärkning av en berättelse om upprättelse, som en förstärkning av rättfärdigandet av sin position eller som ett narrativt vapen som förstärker känslan av att 'någon bör skämmas'. Känslan av att växa upp som pojke som framkommer i berättelserna kan sammanfattas som ett motstånd mot underlägsenhet och en antagen skam.

REFERENSER

INFORMANTER:

SLS arkiv.

Frågelista SLS 2337 "Boys will be boys"

MEDIA

HBL 18.4.2018. "Pojkar underpresterar fortfarande i skolorna – viktigt att locka med intressant innehåll" <https://www.hbl.fi/artikel/pojkar-underpresterar-fortfarande-i-skolorna-viktigt-att-locka-med-intressant-innehall/> (sedd 24.02.20).

OPH statistik 2014. "Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen" <https://www.oph.fi/sv/utbildning-och-examina/grunderna-laroplanen-den-grundlaggande-utbildningen> (sedd 24.02.20).

Svenska YLE 24.04.14. "Pojkarna får sämre vitsord

i Finland" <https://svenska.yle.fi/artikel/2014/04/24/pojkarna-far-samre-vitsord-i-finland> (sedd 24.02.20).

LITTERATUR

Benyon, John, 2002. *Masculinities and Culture*. London: Open University Press.

Bruner, Jerome, 2001. "Self-making and World-making", i Brockmeier, Jens & Donal Carbaugh (ed). *Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 25–39.

Demos, Virginia, 1977 (ed.). *Exploring Affect – The Selected Writings of Silvan S. Tomkins*. New York: Cambridge University Press.

Freeman, Mark & Jens Brockmeier, 2001. "Narrative integrity: Autobiographical identity and the meaning of the 'good life'", i Brockmeier, Jens & Donal Carbaugh (ed). *Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 75–103.

Greg, Melissa & Gregory Seigworth 2010 (ed.). *The Affect Theory Reader*. Durham: Duke University Press.

Herman, David, 2009. *Basic Elements of Narrative*. Hoboken: John Wiley & Sons.

Hynninen, Anna, 2017. *Minä, Lotta, Vaimo, Äiti – Kerronnan variaatio ja toimijuus aktiivikertojan muistelukerronnassa*. Turku: Annales Universitatis Turkuensis.

Kivijärvi, Antti Heikki, Tuija Huuki, Harry Lunabba (ed.) 2018. *Poikautkimus*. Tampere: Vastapaino.

Pöysä, Jyrki 2010. "Asemointinäkökulma haastattelujen kerronnallisuuden tarkastelussa", i Ruusuvaari, Johanna & Pirjo Nikander & Matti Hyvärinen (ed.). *Haastattelun analyysi*. Tampere: Vastapaino, 153–179.

Raskin, Jonathan D., 2004. "Constructing the narrative unconscious", i Bamberg, Michael & Molly Andrews (ed.). *Considering Counter-Narrative: Narrating, Resisting, Making Sense*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 317–323.

Taube, Karin, 2013. "Flickors och pojkars förmåga och lust att läsa", i Björkman, Jenny & Björn Fjæstad (red.) *Läsning – RJ's årsbok 2013/2014*. Göteborg: Makadam, 101–112.

Thorne, Avril & Kate C. McLean, 2003. "Telling Traumatic Events in Adolescence: A Study of

Master Narrative Positioning", i Fivush, Robyn & Catherine A. Haden (ed.) *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self*. London: Taylor & Francis, 169–187.

SUMMARY

It was that typical "read and get ahead in life"
(Det var det där typiska "läsa sig framåt i livet")

The aim of this article is to illustrate the connection between narrative positioning and qualia in

the re-telling of Finn-Swede boyhoods; and the function of shame. Shame works as an affective backdrop to male stories of school and achievement. The shame is constructed by master narrative positioning and shows a resistance to cultural certainties regarding boy's school performance in a Finnish context.

Keywords: boyhood, masculinities, emotions, affects, shame, narrative.

Jakob Löfgren Research Fellow at the Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University, Sweden.

Skamliga möten?

Ordlös skam och skamlöshet i ett erotiskt möte mellan människa och naturväsen

CATARINA HARJUNEN är filosofie doktor i nordisk folkloristik från Åbo Akademi och disputerade i september 2020 med avhandlingen *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och väsen i finlandssvenska folksägnen*. Till hennes forskningsintressen hör traditionsmaterial, queer och posthumanism.

När jag satte mig ner med ett finlandssvenskt, erotiskt sägenmaterial från omkring förra sekelskiftet hade jag en förutfattad mening om att jag skulle finna hårda, torra moralkakor inbakade i den saftiga gräddtårta jag hade framför mig. När människor sades inge sig i sexuella relationer med naturväsen trodde jag sägnerna skulle uttrycka skam och skuld, men det gjorde de inte – istället fann jag, bland annat, uttryck för begär som gick stick i stäv med samhälleliga förväntningar om heteronormativ parbildning. Detta blev ett centralt tema i min doktorsavhandling *Att dansa med de(t) skeva. Queera perspektiv på erotiska möten mellan människa och naturväsen i folksägnen* (2020) i vilken jag arbetade med ett material på 116 finlandssvenska folksägnen som jag analyserade med hjälp av queerteoretiska och posthumanistiska perspektiv på normalitet i konstruktionen av sexualitet. Även om skam inte förekommer uttryckligen kan den ändå identifieras genom att se på vad den får kroppar att göra. Jag kommer här att diskutera en finlandssvensk folksägen om ett erotiskt möte mellan människa och naturväsen utifrån Sara Ahmeds syn på känslan skam. I sitt verk *The Cultural Politics of Emotion* (2004) argumenterar hon för känslor som gör någonting med kroppar, får dem att röra sig eller fastna. Skam, menar Ahmed, "can also be experienced as *the affective cost of not following the scripts of normative existence*" (Ahmed 2004: 107, kursiv i original). Skam är alltså vad vi upplever när vi inte förmår oss att leva enligt de normer samhället satt upp för ett fullgott liv. Genom en när läsning kan dissonanser i sägentexten identifieras och med hjälp av kontextualisering kan sägnen placeras i ett kulturellt och socialt sammanhang där sägnens innehåll blir begripligt (jfr Nordbäck 2009).

Ahmed menar alltså att skam inte är något vi *har* utan något vi *gör* och som genom görandet formar kroppen. Finns det skam som formar kroppar i det finlandssvenska traditionsmaterialets erotiska möten mellan människor och väsen? Hur formar skammen kroppar? Vilka normer är det som är svåra att leva upp till i det bondesamhälle sägnerna skildrar?

ETT EKIVOKT SÄGENMATERIAL

Materialet som sammanställts i arbetet med min doktorsavhandling består av 116 finlandssvenska folksågner där det sker ett erotiskt möte mellan en människa och ett naturväsen, det vill säga skogsrå, näcken, sjörå och troll. Det erotiska definierar jag som ett spektrum mellan blick och resultat. Med det menar jag att det finns en fördjupning i det erotiska mötet som börjar med de intryck som kan ses, höras, luktas. Därefter kommer den fysiska kontakten, som djupnar till sexuella handlingar, och allra sist kommer resultatet, det vill säga de barn som blir till genom de sexuella handlingarna. Ett erotiskt möte kan ske var som helst på detta spektrum men tekniskt sett börjar det alltid med sinnesintryck: däremot behöver det inte sluta med sexuella handlingar eller barn. Utgångspunkten är att det i materialet och i traditionen finns en vetskap om att väsenden är annorlunda och att en viss sorts kontakt med dem, såsom erotisk, är icke-önskvärd.

Jag kommer här att se på en enskild sägen, nedtecknad 1917 av V. E. V. Wessman efter 69-årige Isak Merijärvi i Kasaböle by i Sastmola, som ligger vid Finlands sydvästkust. Denna sägen är utvald för att den illustrerar hela det erotiska spektra men kan inte sägas vara representativ för hela

materialet. Däremot kan flera motiv i sägnen återfinnas i andra sägner i materialet, som till exempel mötet i skogen som leder till äktenskap och böjandet av hästskon.

En pojke var och letade hästar i skogen, och så träffade han där en grann människa, och så sa han: "Goddag, goddag, min trolovade hustru". – "Goddag, goddag, min fästman", sa hon. Efter några dagar kom hon dit som han bodde, och han måste ta hon. Hon sa, att nog är hon lika bra som en annan, bara hon blir omkristnad. Sen en dag så skodde han hästen, och skon var för smal, och då tog hon den mellan händerna och rätade ut den. De fick så starka barn, att när pojken gick till kvärnen, så tog han en säck full under vardera armen. När han kom fram frågade han mjölnaren, om han sku få mala någon påse mjöl. Mjölnaren trodde, att det var någon liten påse och bad an ta in den då, och pojken smällde "påsen" i bänken, så det brakade. (SLS 280: 391–392)

Här ses mötet, förförandet (i en väldigt förenklad form då väsendet kommer till pojkens hem och giftermålet fastslås), därefter förstår vi att sexuellt umgänge idkats eftersom ett barn blir till. Noteras bör att det inte nämns någonstans att den "granna människan" pojken möter är ett väsen, men av omständigheterna förstår vi att det inte är en mänsklig kvinna eller flicka som står ute i skogen. Hon ser fullkomligt "normal" ut men förräder sin icke-mänsklighet genom att vara såpass grann att det omnämns: ett vanligt motiv i sägner om erotiska möten mellan människor och väsen. Vackra, välklädda kvinnor skulle inte påträffas i skogen, det var ett säkert tecken på att de inte var mänskliga. I sägnen kallas väsendet genomgående för "hon" och det nämns aldrig vilken sorts väsen hon är (det är inte heller viktigt eftersom det centrala är just "väsenskapet", inte arten). Den första gången hon nämns är hon en grann människa vilket kan ses som ett försök till en normal-

seringsprocess: ett försök att konstruera väsendet som en människa och pojken som gifter sig med henne som "normal". Detta kan ses som ett performativt identitetsbygge (jfr Butler 1993: 179). Därefter nämns hon endast som "hon" medan pojken hon gifter sig med nämns som "han", vilket lätt förväxlas med den starke son parret får.

SKAMFULL ELLER SKAMLÖS?

Skam gör att individen mår dåligt över sitt jag och detta leder till försök att såväl hitta tillbaka till sig själv som att fördriva jaget (Ahmed 2004: 104). I den anförda sägnen söker väsendet upp pojken i hans hem och vill gifta sig med honom och menar att hon duger lika bra som någon annan bara hon döps. Detta uttalande visar på att väsendet själv är medveten om att hon är avvikande eftersom hon är ett väsen och odöpt. Jag tolkade detta först som att väsendet känner skam över sitt väsen-skap och vill göra någonting åt saken, det vill säga bli kristen. Samtidigt insåg jag att i hennes handling, att själv bege sig hem till pojken, var en icke-önskvärd handling i bondesamhället: flickor och kvinnor skulle inte gå på friarstråt, det var pojkar och män förunnat (Stark-Arola 1998: 93). Hon bryter mot ett socialt tabu för att nå sitt mål: att bli kristen, människa, gift, mor. Som icke-kristen lever hon inte bara utanför en tro på Gud utan även tron på de kristna normer och värderingar som genomsyrade samhället. Saknas tro på mänskliga värderingar betyder det även att det saknas tro på det som människan känner skam över. Det kan ses som ett distansering från det civiliserade samhället och att välja att konvertera är ett aktivt val för att ingå i gemenskapen och acceptera

tingen ordning. Ordningen fastställdes i den allmänt spridda och nyttjade Luthers lilla katekes, som innehåller ett avsnitt benämnd hustavlan. I den förklarar Luther hur världen och samhället är uppbyggda: högst upp finns Gud och prästerskapet, därefter den världliga makten, och längst ner finns hushållet som styrdes av husbonden (Pleijel 1970). De kristna symbolerna fungerade ofta för att skrämma bort väsen som inte tålde ljudet av kyrkklockorna, Guds ord eller andra religiösa föremål (Schön 2008: 87ff).

Genom att gifta sig försöker väsendet uppnå ett liv som kan ses som gott i en heteronormativ kontext. J. Halberstam (2005) kallar idén om ett liv som levs utanför den önskvärda heteronormativa samhällsnormen queer temporalitet. Det är ett liv som saknar de i den heteronormativa kontexten givna ingredienserna såsom äktenskap och barnproduktion. Döpet och konfirmationen var också viktiga delar i bondesamhällets rituella liv: genom döpet blev en upptagen i den kristna gemenskapen och genom döpet blev en vuxen.

Väsendet har försökt att passera som människa genom att bli kristen, gifta sig och få barn. Ogifta kvinnor i bondesamhället saknade en etablerad social roll och var ofta utsatta för hån (Saarimäki 2010:50–51). Väsendet benämns inte som ett väsen, som om hennes övernaturlighet är ett ämne som undviks. Genom att gifta sig, godtar väsendet pojken som sin man och sitt överhuvud. Hon förbinder sig att lyda honom i allt och hjälpa honom i det dagliga arbetet. Då hon senare hjälper honom att sko hästen, begär hon dock flera gränsöverskridanden. I bondesamhället var hästen ett djur som hörde till mannens sfär. Den var en dyr statussymbol som tog mannen ut i samhället och hjälpte honom med jordbruket, och detta värde visades

genom att gårdens hästar var väl omhändertagna (Ahlbäck 1983:386, 388–389). Det var mannen som skötte hästen, kvinnans arbete var att ta hand om mjölkboskapen. Att maken inte klarar av att sko hästen utan måste ta hjälp av sin hustru kan ses som ett tecken på svaghet och underkastelse, vilket i sig kan leda till skam. Det finns dessvärre inget mer att läsa om maken i sägnen, så hans eventuella skam lämnar jag denna gång därhän. En stark och duglig hustru sågs som ett ideal i bondesamhället men här blir styrkan ett sätt att understryka hustruns annorlundaskap (Lövkrona 1991:277; Stark-Arola 1998:89; Östman 2000:119). Att vara stark nog att klara av det fysiskt tunga jordbrukarlivet är en sak men det är en helt annan att kunna böja en hästsko med sina bara händer.

Är väsendets agerande ett uttryck för skam? Naturväsen beskrivs ofta som skamlösa i sina möten med människor: de visar sig nakna, blottar sig eller betar sig sexuellt lössläppt rent allmänt. Detta leder till att de andrafieras i förhållande till människan för att skapa två motsatta grupper, vi och dem, där "de andra" är sämre än den egna gruppen. Väsendena framhäver det mänskliga hos människan (jfr Franck 2012:227). Samtidigt utgör de även en spegelbild av människorna, med vilken de avslöjar människornas tillkortakommanden. Därmed kan föreställningar om naturväsen även ses inom ramen för ett önsketänkande om hur människor skulle vilja vara: lite mindre bundna av samhällets normer. Väsendena utgjorde ett slags motpol till människorna men indelningen människa/väsen saknar ändå tydliga dragna gränser, såsom vi ser i bland annat benämningen på väsendet: en grann människa. Enligt de folkliga föreställningarna menades väsenden, i synnerhet troll, eftersträva mänsklighet. De bytte bort människans barn mot sina egna fula,

de bergtog barn och vuxna som de sedan gifte in i sina egna familjer. Traditionen om väsen kan ses som människans sätt att framhäva sin egen utomordentlighet samtidigt som den påminner om hur nära det icke-mänskliga människan egentligen står. Sägner jag här återgivit kan således ses som delvis ett sätt att framhäva den egna förträffligheten i och med väsendet som önskar passera som människa, men också som ett uttryck för en önskan om att få leva ett fullgott liv utan att begränsas av de kanske ringa förutsättningar en har. Sägner kan även fungera som ett sätt att understryka vad som anses vara delar av ett normalt, gott liv: äktenskap och barn.

Varför är väsendet i sägnen avvikande från hur väsen i allmänhet presenteras? Meningsutbytet som sker under pojken och väsendets möte ("Goddag, goddag, min trolovade hustru" – "Goddag, goddag, min fästman") och det efterföljande giftermålet kanske innehåller ett svar: kärlek. I bondesamhället ansågs inte kärlek vara någonting att bygga lyckade äktenskap på men ändå återfinns talet om kärlek i samband med ungas parbildning (Lövkrona 1999:27). Äktenskapet grundade sig däremot på den folkliga tanken på att två blev ett, bland annat för att arbetet på en gård krävde såväl en man som en kvinna för de enligt kön indelade sysslorna (Stark-Arola 1998:92; Östman 2000).

Ahmed menar att kärlek innefattar såväl ett begär efter att få likna en annan som begäret efter att bli erkänd av en annan och att kärlek genom detta producerar en föreställning om ett idealjag som en individ som passar in i samhället (Ahmed 2004:106). Kärlek mellan väsendet och pojken kan vara den faktor som gör att väsendet vill låta sig döpas, gifta sig och få barn. Kärleken hjälper henne att passera som människa i samhällets ögon, och äk-

tenskapet legitimerar hennes mänsklighet, barnet hennes kvinnoskap.

I sonens fall har moderns längtan efter att passera inte klibbat av sig på honom. Klibbighet, skriver Ahmed, är "an effect of the histories of contact between bodies, objects, and signs" (Ahmed 2004:90). Det är användandet av till exempel ett ord såsom ett glåpord, som efter tillräckligt många upprepningar klibbar sig fast vid kroppen. Väsandets icke-mänsklighet är en kropp klibbig av det skeva, det avvikande och onormala. Risken finns att alla "normala" som inlåter sig i relationer med henne också blir klibbiga – detta kan mycket väl ha hänt pojken som hon gifte sig med, men han övergår från att ha varit huvudperson till att bli en bifigur i denna sägen. Deras son, som bevisligen ärvt moderns styrka, har också ärvt faderns mänsklighet och behöver inte anstränga sig för att passera. Han kan lugnt demonstrera sin övermänskliga styrka trots att det får honom att ses som avvikande. Hos honom blir avvikelsen nödvändigtvis inte negativt utan snarare en egenskap som gör honom avvikande på ett positivt sätt. Ahmed skriver: "In shame, I expose to myself that I am a failure through the gaze of an ideal other" (Ahmed 2004:106). I sonen förenas moderns väsen-skap och faderns mänsklighet och han är inte lika mottaglig för andras blickar som modern var utan kan använda sig av de egenskaper han fått av modern utan att känna sig misslyckad. Han bär sin övernaturliga styrka med samma stolthet som han bär mjölsäckarna.

ATT LEVA UTAN SKAM

Jag har i den här artikeln startat från ett antagande om att skam uppstår i erotiska möten mellan människor och väsen i finlandssvenskt sägenmaterial. Jag har lyft

fram en sägen, upptecknad 1917, ur ett material på 116 uppteckningar. Genom en kontextuell närläsning har jag visat på hur, snarare än skam, sägnerna uttrycker en önskan om att passera enligt rådande samhällseliga normer. Väsandet i sägnen vill uppnå det mänskliga ideal som står för det normala, hon vill passera som människa. Genom att bli kristen och gift, underställer sig väsendet sin mänskliga make. Hon går miste om den frihet som hon som väsen utanför samhällets ramar kunnat åtnjuta, men vinner istället den sociala status som en gift kvinna hade. De egenskaper som hon besitter i sitt väsen-skap går i arv till hennes son, men han uppvisar inte samma behov av att passera, eftersom han av födslorätt redan är halv-människa.

Sägner med erotiskt innehåll är kanske inte, såsom jag först antog, ett sätt att ge uttryck för skam och skuld, även om en del naturligtvis kan läsas som varnande exempel för vad som kan hända om en låter sig förföras av ett väsen. De kan snarare ses som uttrycket för en önskan om att leva ett liv som kanske inte accepterades av samtiden eller var socioekonomiskt möjligt. Att leva med ett skevt begär, det vill säga begär mellan människa och väsen, är ett sätt att leva på och önskan om att få leva icke-normativa liv som gick stick i stäv fanns även i bondesamhället. Att uttolka dessa önskningar ur ett traditionsmaterial är en viktig uppgift för att kartlägga en kulturhistoria utöver det normativa.

KÄLLA

Helsingfors:

Svenska litteratursällskapet i Finland

Traditions- och språksamlingen SLS 280,
391–392

REFERENSER

- Ahlbäck, Ragna, 1983. *Bonden i svenska Finland: Teori och praktik inom åkerbruk och boskapsskötsel*. Hförs: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ahmed, S., 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. New York & London: Routledge.
- Butler, Judith, 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. London/New York: Routledge.
- Franck, Mia, 2012. "Vampyrens makeover – tystnad som normbrott i vampyrfiktion", i Kivilaakso, Katri, Lönngren, Ann-Sofie & Paqvalén, Rita (red.). 2012. *Queera läsningar. [Litteraturvetenskap möter queerteori]*. Hägersten: Rosenlarv, 226–251.
- Halberstam, Judith, 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.
- Lövkrona, Inger, 1991. "'Då river å ravlar unner kvinnornas navlar...' Gåtor och erotik i bondesamhället", i Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar (red.). *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm: Natur och kultur, 266–295.
- Lövkrona, Inger, 1999. "Hierarki och makt: Den förmoderna familjen som genusrelation", i Meurling, Birgitta och Lundgren, Britta och Lövkrona, Inger (red.). *Familj och kön: Etnologiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, 87–182.
- Nordbäck, Carola, 2009. *Lycksalighetens källa: Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Pleijel, Hilding, 1970. *Hustavlans värld Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.
- Saarimäki, Pasi, 2010. *Naimisen normit, käytännöt ja konfliktit. Esiaviollinen ja aviollinen seksuaalisuus 1800-luvun lopun keskisuomalaisella maaseudulla*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/23241> (Hämtad 2020-02-09)
- Schön, Ebbe, 2008. *Troll och människa: Gammal svensk folktro*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Stark-Arola, Laura, 1998. *Magic, Body and Social Order: The Construction of Gender Through Women's Private Rituals in Traditional Finland*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Östman, Ann-Catrin, 2000. *Mjolk och jord: Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottenskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

SUMMARY

Shameful Encounters? Wordless shame and shamelessness in an erotic encounter between human and nature spirit

(Skamliga möten? Ordlös skam och skamlöshet i ett erotiskt möte mellan människa och naturväsen)

How does shame or shamelessness manifest in erotic encounters between humans and nature spirits in Finland-Swedish folk legends? By analyzing one folk legend, collected in 1917, selected from a material of 116 legends collected in Swedish-speaking Finland between 1850 and 1950, I will explore what shame does with bodies. By using the method of contextual close reading, an attempt is made to place the legend into a cultural and social historical context that reveals the norms of the time. With this article, I demonstrate how shame is, surprisingly, not what drives nature spirits in their endeavours of becoming human, but rather a desire to live a good life, whatever that may entail.

Keywords: folk legends, sexuality, heteronormativity, shame.

Catarina Harjunen has a PhD in Nordic folkloristics from Åbo Akademi University. She defended her dissertation Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och väsen i finlandssvenska folksägnar in September 2020. Her research interests include folk legends and beliefs, queer, and post-humanism.

"Halloumiskam" och vårt livgivande antibiotikum:

Kulturella föreställningar om farliga bakterier och problematiska läkemedel

KRISTOFER HANSSON är lektor vid Institutionen för socialt arbete vid Malmö universitet och docent i etnologi. Hans forskningsintressen finns inom fältet medicinsk humaniora med ett fokus på den moderna biomedicinen. Artikeln är en del av det VR-finansierade projektet "Biomodifierande teknologier i förändring" samt "Tema CRISPRideas" vid Pufendorfinstitutet, Lunds universitet.

– Halloumi är en av de produkterna som ersätter kött på tallriken. Om man tror att man gör ett bra val, då är det viktigt att ha ett bra underlag. Det kan faktiskt vara så att det valet är sämre än den köttbit man just valde bort. Det är en risk som vi på WWF vill belysa. Vi vill hjälpa konsumenterna att välja rätt, säger Anna Richert, matexpert på WWF. (SVT 20190701)

Världsnaturfonden WWF:s Anna Richerts uttalande på Sveriges Television – SVT – angående svenskarnas felaktiga matval slog ner som en bomb. Det var en nyhet som kom mitt i sommaren, när det oftast råder nyhetstorka. Grillsången hade börjat komma igång på allvar och det självklara gröna valet Halloumiost var inte längre så självklart. WWF:s kritik riktades mot att Cypern – denna osts hemland – använde stora mängder antibiotika i förebyggande syfte inom sin djurindustri med ökande resistenta bakterier som en konsekvens. I relation till detta uttalande skulle så ett nytt ord göra entré i den svenska vokabulären, nämligen "Halloumiskam".

Med tanke på att Sverige är ett av de länder i Europa – efter Cypern – som äter mest Halloumi, och att många väljer osten framför köttet med förhoppningen att de gör ett så kallat grönt val, skapade uttalande från WWF en del huvudbry.¹ På Twitter kunde det nästan uppfattas som om uttalandet skapade en "kulturchock" hos en del individer i Sverige, att de traditionella grillvanorna var satta i gungning. Om man nu inte skulle få välja Halloumi framför kött för att rädda miljön, vad skulle man grilla istället? Syftet med denna artikel är att analysera på vilka sätt användningen av ordet "Halloumiskam" kom att tydliggöra de kulturella föreställningar som

finns i Sverige när det kommer till en ökad oro för resistenta bakterier och att läkemedlet antibiotika förlorar allt mer av sina livgivande egenskaper. Genom att ta utgångspunkt i termen skam möjliggörs en etnologisk analys av hur komplexa fenomen, som den ökande antibiotikaresistensen, benämns och hanteras i vardagen.

ATT STUDERA SKAM

Artikeln bygger på ett mångfacetterat textbaserat material som har samlats in med utgångspunkt i att fånga den komplexitet fenomenet "Halloumiskam" producerar (jfr Marcus 1995). Detta har framför allt gjorts med hjälp av ett så kallat "rörligt sökarljus", alltså att söka efter varierande materialkategorier som kan problematisera samma fenomen utifrån olika perspektiv (Daun 2010). En del av materialet består av svar från en frågelista som samlats in under 2017 och 2018 under rubriken "Om antibiotikan slutar fungera", distribuerad av Folklivsarkivet vid Lunds universitet.² Här har inkommit 51 svar från de fasta meddelarna och 51 svar från de som besvarade frågelistan via internet, där de svarat på ett antal öppna frågor. Utöver detta har netnografiska studier genomförts där jag har följt diskussionen om "Halloumiskam" på både traditionella mediers hemsidor och på sociala medier. Jag har börjat min sökning när SVT hade sina nyheter i månadsskiftet juni/juli 2019 (SVT 20190630 & 20190701, jfr Grosshög 2019) och sedan följt diskussionen som fortlöpt. Diskussion har tagit plats på Twitter under hashtaggen #halloumiskam. Ur denna empiri har fokus varit att tematisera och analysera hur olika aktörer talar, skriver och benämner detta fenomen och de känslor som finns kring

antibiotika och resistenta bakterier i relation till osten Halloumi.

MAT, ANTIBIOTIKA OCH KÄNSLOR

Lider DU av halloumiskam
så här i elgrillstider?

Så här kunde man under sommaren 2019 uttrycka sig på Twitter under hashtaggen #halloumiskam. Var det en skämtsam verbalisering av de skamkänslor individen led av när denne inte lyckades göra rätt val för att rädda miljön, och antibiotikan, genom att välja bort kött? Eller var det ett motstånd mot en upplevd skambeläggning av att ha blivit tillrättavisad av WWF? För att kunna besvara dessa frågor tar analysen sin utgångspunkt i hur skamkänslor används för att benämna de relationer människor har till en mängd olika komplexa samhällsfenomen. I denna artikel fokuseras främst resistenta bakterier och överanvändning av antibiotika. Detta analytiska grepp hämtar sin inspiration från Peter N. Stearns och Carol Z. Stearns term *emotio-nologier*, som fokuserar på hur människors tal och benämning av känslor, också påverkar hur människor känner (Stearns & Stearns 1985; jfr Ljunggren 2017b). Med detta perspektiv intresserar sig analysen inte bara för hur användningen av känslan skam bygger på vad människor känner vid ett vist tillfälle, utan perspektivet kan också säga något om hur människor benämner ett fenomen. "Halloumiskam" ska därmed inte förstås som en unik känsla, utan är snarare människors kreativa sätt att använda sig av tidigare benämningar.

För att första ordet "Halloumiskam" kan det därför vara en början att undersöka på vilka sätt människor förhåll sig till antibiotika inom kött- och mejeriproduktion innan sommaren 2019. I en frå-

gelista som utkom innan "Halloumiskam" kom att diskuteras, lyftes frågan om antibiotika var något svararen reflekterade över när denne handlade kött. De flesta svarade att de gjorde så. En man i 70-årsåldern menade att han tänkte på antibiotika när han handlade kött: "Ja, men jag försöker undvika att köpa mat från länder där jag vet att antibiotika används flitigt." Mannens aktiva val bygger här på en medvetenhet av att en del länder i högre utsträckning använder sig av antibiotika i förebyggande syfte, för att djuren inte ska smitta varandra när de står hopträngda och därmed undvika att bli sjuka och växa långsammare. På ett liknande sätt resonerade en kvinna som var runt 40 år, där hon i sitt svar kunde peka ut några länder som hon menade sig vara mer drabbade än andra: "Ja, jag försöker handla kött från gårdar där jag vet vad djuren har ätit. Köper heller inte utländskt kött, tex från Danmark och Italien, där jag vet att djuren har fått mkt AB i sitt foder." Att på detta sätt peka ut specifika länder är inte ovanligt i materialet och många svarare har en egen förståelse för vilka länder som ska undvikas och vilka som är okej, något som jag har diskuterat också i andra artiklar (Hansson 2019). I en del av svaren formulerades detta perspektiv utifrån att det endast är Sverige som har en okej användning av antibiotika och att man därför endast kan handla svenskt kött. Så här skriver en kvinna i 35-årsåldern: "Rena vansinnet att använda förebyggande i djuruppfödning. Tänker inte specifikt just på antibiotika när jag handlar mat eftersom jag i princip endast väljer kravmärkt, helst svenskt, där antibiotika redan utesluts."

Vi skulle kunna läsa dessa tre svarare som en form av emotionologier, att de handlar om att skapa främst en känslomässig benämning av vad som är ett fel-

aktigt respektive rätt val att göra som konsument. Det är "rena vansinnet" att välja kött som man vet, eller kan ana sig till, har producerats med hjälp av antibiotika. På detta sätt blir det en benämning som bygger på ett särskiljande mellan, i första hand, de länder som använder sig av antibiotika i onödan och de länder – läs Sverige – som inte gör det. I tidigare forskning har denna uppdelning analyserats utifrån att det skapas ett "Vi" som gör rätt och ett "Dom" som gör fel och därmed ska bojkottas (Brown 2019; Hansson 2019; jfr. Lévi-Strauss 1969). Att på detta sätt särskilja på ett "Vi" och ett "Dom" skapar inte bara en kulturell benämning som laddas med olika känslor – känslan av att välja rätt kött i köttdisken utan antibiotika – utan också av en kategorisering där valet som konsumenten gör, är riktat som en kritik mot en viss form av köttproduktion. Detta kan så klart också få ekonomiska konsekvenser om det är tillräckligt många konsumenter som upplever liknande känslor framför köttdisken.

Denna form av benämning av olika produkter fanns alltså redan när kritiken mot Halloumiosten från Cypern briserade i nyheterna. I artikeln från SVT kunde man läsa: "All halloumi importeras från Cypern, det land i Europa som ger allra mest antibiotika till djuren inom lantbruket. Djuren på Cypern får nästan 40 gånger mer antibiotika än svenska djur" (SVT 20190701). För de konsumenter, som likt de två kvinnorna och mannen ovan från frågelistan resonerade som så att ens inköp skulle styras av hur antibiotika användes inom köttindustrin, satte denna nyhet förmodligen mejeriproduktionen i nytt ljus. För de konsumenter som inte kände till detta sedan tidigare upplyste SVT läsaren på följande sätt: "Antibiotikaresistens räknas idag till ett av dom

största hoten mot den globala folkhälsan" och Anna Richert uttalade sig: "– Jag tycker att konsumenterna förtjänar att veta mer om det här. Jag tycker att det är en anledning att vara väldigt försiktig när man väljer produkter från Cypern i butik" (SVT 20190701). Cypern kom att kategoriseras som det land som skilde sig från Sverige när det kom till användning av antibiotika och som konsument skulle man ta avstånd ifrån produkter producerade härifrån. Produkter från Cypern blev laddade med negativa värden.

SKAMMEN OCH DESS IMPLIKATIONER

På en internationell marknad kan denna typ av negativa värden snabbt få konsekvenser. WWF:s första uttalande i media sommaren 2019 kom att starta inte bara en debatt på sociala medier, utan också andra aktörer blandade sig i. Cyperns vice statsveterinär var kritisk och menade att detta kunde liknas vid ett handelskrig som Sverige hade startat mot en av deras matprodukter (Grosshög 2019). I Sverige bemöttes WWF:s uttalande av forskare vid Nationellt centrum för djurvälstånd på Sveriges lantbruksuniversitet som framhöll att det mesta av antibiotikan gick till andra djur än de som producerade mjölk till halloumiproduktionen. I en DN Debatt den 5 juli avslutade de sitt resonemang med:

Ur ett strikt antibiotikaperspektiv är det klart bättre att äta halloumi än importerade charkuteriprodukter, då köttproduktionen i södra Europa har långt mycket högre antibiotikaanvändning. Ännu bättre, både vad gäller djurvälstånd och antibiotikaanvändning, är att välja kött och ost från Sverige. (Åsbjer m.fl. 2019)

Så samtidigt som de kritiserade WWF:s uttalande, valde de ändå att lyfta fram att

kött och ost från Sverige var ett bättre alternativ. I november 2019 släpptes så WWF:s sin konsumentguide och där kom den ekologiska halloumiosten från Cypern att få "grönt ljus" vad gällde just antibiotika. Den traditionella halloumiosten fick "gult ljus" vad gällde antibiotika användning, vilket betyder att det finns utmaningar när det kommer till miljö och djurens välfärd, och att man som konsument ska vara försiktig när dessa produkter ska inhandlas (WWF 2019).

Det som till en början verkade vara ett tämligen enkelt val, där konsumenten kunde göra rätt genom att välja bort denna produkt, blev plötsligt långt mer komplicerat. Det kunskapsbaserade valet där det fanns en tydligt uttalad risk – att det används för mycket antibiotika – blev istället ett mer komplext val. Risken gick så att säga från att vara mer eller mindre vetenskaplig till att bli en känsla som skulle hanteras på individnivå (jfr Ferreira & Boholm 2002). Härigenom kom den att följa den utveckling av den enskildes valfrihet som kan observeras på en mängd andra plan i samhället (jfr Salecl 2016), en form av individualisering där skammen har blivit en viktig komponent i hur valet görs. Snarare än bygga sitt val i mataffären endast på rationella fakta, ska individen nu också förhålla sig till sina val mer känslomässigt. Detta är en utveckling som inte bara gäller mataffären, utan också vid semesterresor eller vid inköp av kläder. Begrepp som flygskam och klädskam kan sägas belysa denna individualisering av komplexa problem.

Samtidigt med att ordet "halloumiskam" kom att breda ut sig, skede också ekonomiska förskjutningar och i Sverige ökade de lokala gårdsmejerier, som tillverkade ostar som i smak och konsistens kunde likna halloumi, sin försäljning (Grosshög 2019).

Denna förskjutning skulle möjligen kunna tyda på att konsumenter började göra individuella val i mataffären genom att inköpet av halloumiost blev benämnt med ordet "Halloumiskam". På detta sätt påverkade benämningen inte bara hur man kände, utan också hur man faktiskt handlade vid affärens ostdisk. Vi kan prata om att känslorna som fanns i relation till "halloumiskam" var produktiva på olika kontextuella sätt (jfr. Ahmed 2004; Ljunggren 2017a).

Genom att undersöka hur dessa emotionologier förändras över tid kan de politiska, ekonomiska och kulturella förskjutningar som sker studeras (jfr Florin 2017). Samtidigt, vilket jag velat peka på i denna artikel, behöver en ny benämning som "Halloumiskam" inte betyda att det också är helt nya förskjutningar. Med utgångspunkt i frågelistans diskussioner om de val människor tidigare hade gjort kring mat och antibiotika, vill jag argumentera för att dessa förskjutningar redan hade inträffat i Sverige. "Halloumiskam" ska därmed inte betraktas som ett helt nytt fenomen, utan snarare som en kulturell process som införlivade ytterligare en produkt, ytterligare ett val, som konsumenten skulle ta hänsyn till. Ordet "Halloumiskam" blev en del i den looping-effekt där en benämning får ett allt större värde i en viss kulturell kontext (jfr Hacking 2000).

FÖRÄNDERLIGA KÄNSLOR

Alla uppfattade inte "halloumiskam" som en känsla att ta hänsyn till vid ostdisken, utan för en del blev det en term som kom att användas för att ironisera och skämta. På Twitter kunde man hitta en bild på en person som inhandlat en halloumiost producerad i Sverige på ett miljövänligt sätt

och med den distanserade underrubriken: "Jobbar med min #halloumiskam". I ett annat exempel ansåg en skribent att "Halloumiskam förtär mig innifrån!" och en annan: "Har du givit ditt barn Halloumiskam idag?". I sociala medier kom "halloumiskam" att bli ett fenomen för att bland annat skämtsamt förhålla sig till den valfrihet dagens människor har att förhålla sig till. Men det blev också ett fenomen som kunde lånas för att rikta kritiken mot andra missförhållanden i samhället.

Ett sådant exempel är ett mem som producerades av ägaren till Twitterkontot "Håll Käften" (@kaften_hall), där Batman och Robin får uttala sig om olika politiska händelser i samhället. I det aktuella memmet som publicerades 2 juli 2019 hinner Robin inte säga mer än: "Så sjukt Sverige har blivit, (KD) tänker ev samarbeta med (SD)...", innan han får en lavett av Batman och som samtidigt säger: "Håll käften! Det sjuka med Sverige är att halloumiost fick mer nyhetstid på SVT än ett dubbelmord". Här riktas kritiken mot konventionella medier som SVT och att det snarare är de som ska skämmas för hur de värderar olika nyheter.

På detta sätt särskildes gruppen som enbart gjorde sig lustiga över begreppet och inte ansåg sig behöva göra ett aktivt val, och de som försökte agera och göra något i linje med den skam man kände. En liknande uppdelning har också förekommit mellan de som anser att de inte behöver ta hänsyn till den miljöpåverkan flyget genererar och därmed anser sig ha en rätt att ironisera över "flygskam" och de som upplever en stark skamkänsla av att flyga och därför helt väljer bort flyget som transportmedel.

"Halloumiskam" kom därmed att bli en term som snabbt bäddades in i kulturella processer kring de föränderliga, men

Bild 1: Från Twitterkontot "Håll Käften" (@kaften_hall) skapas ironiska mem över dagsaktuella händelser. Här lyfts problemet med att ett dubbelmord inte får tillräckligt med uppmärksamhet i SVT på grund av diskussionen om halloumiost och "Halloumiskam" under sommaren 2019. Men det skulle också kunna läsas som en ironisering över svenskarnas förhållande till ordet "Halloumiskam" och rädslan att göra fel val. Bilden är publicerad 2 juli 2019.

också komplexa, känslor som finns kring vardagliga val som har en påverkan på miljön och på utvecklingen av resistent bakterier. Det blev en känsla som förmodligen påverkade en del människor att välja den svenskproducerade halloumiosten, medan andra snarare såg möjligheten att ironisera över svenskens osäkerhet. Tidigare etnologiska studier har historiskt undersökt hur denna typ av känslöförändringar skapar andra möjligheter för människor att handla eller att uttrycka nya identiteter än tidigare (jfr Frykman & Löfgren 1979). Dessa förändrade benämningar på känslor påverkar inte bara den enskilda individen, utan det sker också en mängd olika förskjutningar inom politik, ekonomi och kultur (jfr Florin 2017). Om "Halloumiskam" sätts in i en sådan kul-

turanalys, kan termen också betraktas som ett kulturellt uttryck för en känslomässig förändring som är pågående och som på sikt möjligen förändrar våra vanor vid till exempel ostdisken.

AVSLUTNING

Kanske var det inte så konstigt att termen "Halloumiskam" myntades i Sverige med tanke på att ordet "skam" redan användes i olika sammanhang relaterade till just miljöfrågor. Skammen synliggjorde de val individen förväntades göra för att minska sin individuella påverkan på miljön. Samtidigt är det exempel som lyfts fram i denna artikel också en analys för hur en skambeläggning kan fungera, att männis-

kors handlande begränsas och sånt som tidigare ansågs vara ett accepterat agerande istället kommer att betraktas som felaktigt. Skambeläggning skapar politiska, ekonomiska och kulturella förskjutningar, men det kan också skapa en motmakt i form av att en term som "Halloumi-skam" vävs in i olika skämt och ironiseringar. Vad som är intressant med detta exempel, och också de andra exempel som kopplar samman skam och miljö, är hur skambeläggning riktar sig mot den enskilda individens valfrihet som konsument. Det är som om individen, hur hon än gör, inte riktigt kan göra rätt. Det gör möjligen också att samhället blir mer divergerat i frågan, mellan de som lider av den skam de drabbas av och de som kan skämta bort den med att: "Jag har Halloumi-skam ikväll" samtidigt som de lägger en halloumiost från Cypern på grillen.

NOTER

- ¹ I texten från SVT uppges att Sveriges import av Haloumi gått från 21 ton 2010 till 4 000 ton 2018 (SVT 20190701).
- ² Studien som frågelistan ingår i var finansierad av Crafoordska stiftelsen. Även Erik Philip-Sörensens stiftelse och Pufendorfinstitutet har bidraget med forskningsmedel. Ett stort tack för stödet och möjligheterna att bedriva denna forskning! Jag vill också tacka Gabi Louisedotter vid Folklivsarkivet vid Lunds universitet för kunnig hjälp att utforma frågelistan. Studien är godkänd av etikprövningsnämnden (Dnr 2017/744).

Referenser

- Ahmed, Sara, 2004, *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Brown, Nik, 2019, *Immunitary Life: A Biopolitics of Immunity*. London: Palgrave Macmillan.
- Daun, Åke, 2010. *Med rörligt sökarljus: Den nya etnologins framväxt under 1960- och 1970-talen*. Stockholm: Dejavu.
- Ferreira, Celio & Boholm, Åsa, 2002. "Kulturell riskhantering", i Boholm, Åsa; Hansson, Sven Ove, Persson; Johannes & Peterson, Martin (red.). *Osäkerhetens horisonter: Kulturella och etiska perspektiv på samhällets riskfrågor*. Nora: Bokförlaget NyaDoxa.
- Florin, Christina, 2017, "Skambefrielsen: Nya känsloregler för kärlek och sexualitet under 1960- och 70-talen", i Bergman, Helena; Florin; Christina & Ljunggren, Jens (red.). *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber Läromedel.
- Grosshög, Hanna, 2019. "Svensk 'halloumi' fick uppsving efter larm om antibiotika", i *Dagens Nyheter*, 2019-12-02, s. 16-17.
- Hacking, Ian, 2000. *Social konstruktion av vad?* Stockholm: Thales.
- Hansson, Kristofer, 2019. "Att oroa sig för antibiotikaresistens: Kulturella föreställningar kring ett läkemedel", i *Socialmedicinsk tidskrift*, Vol. 96, Nr. 6, s. 851-858.
- Lévi-Strauss, Claude, 1969 (1949). *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Ljunggren, Jens, 2017a. "Känslor, tid och förändring", i Bergman, Helena; Bergman, Helena, Florin, Christina och Ljunggren, Jens (red.). *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.
- Ljunggren, Jens, 2017b. "Kampen om vrede: 1960- och 70-talens emotionella utmaning av den svenska socialdemokratin", i Bergman, Helena; Florin, Christina & Ljunggren, Jens (red.). *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.
- Marcus, George E, 1995. "Ethnography in/of the world system. The emergence of multi-sited ethnography", i *Annual Reviews of Anthropology*, 24.
- Salecl, Renata, 2016. *Valfrihetens tyranni*. Hägersten: Tankekraft.
- Stearns, Peter N. & Stearns, Carol Z., 1985. "Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards", i *The American Historical Review*, Vol. 90, No. 4, s. 813-836.
- SVT 20190630. "Halloumiimporten exploderar. Kommer från Europas värsting när det gäller antibiotika till djur", <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/halloumiimporten-exploderar-kommer-fran-europas-varsting-nar-det-galler-antibiotika-till-djur> (hämtad 17 februari 2020)
- SVT 20190701, WWF: "Försiktigt med varor från

Cypern", <https://www.svt.se/nyheter/nyhetstecken/wwf-halloumi-kan-vara-samre-for-miljon-an-kott-2> (hämtad 17 februari 2020)

WWF 2019, "Köttguiden", Världsnaturfonden WWF. https://www.wwf.se/cdn.triggerfish.cloud/uploads/2019/11/19-7517-kottguiden_191025_final-2-1.pdf (hämtad 19 februari 2020)

Åsbjer, Elina, Berg, Lotta, Lindsjö, Johan & Steen, Margareta, 2019. "Ingen koppling mellan halloumi och antibiotika", Dagens Nyheter, 2019-07-05. <https://www.dn.se/asikt/ingen-koppling-mellan-halloumi-och-antibiotika/> (hämtad 19 februari 2020).

SUMMARY

"Halloumi shame" and our life-giving antibiotics: Cultural conceptions of dangerous bacteria and problematic pharmaceuticals

("Halloumiskam" och vårt livgivande antibiotikum: Kulturella föreställningar om farliga bakterier och problematiska läkemedel)

This article studies the Swedish concept of "Halloumi shame". The concept was invented in 2019 when the World Wide Fund for Nature (WWF)

criticized Cyprus – the home country of this cheese – for using large quantities of preventative antibiotics in animal husbandry, leading to an increased prevalence of resistant bacteria. "Halloumi shame" was being used to deal with different complex phenomenon in society at this time. More specific, this study analyses how "Halloumi shame" came to signify the cultural conceptions that exist in Sweden regarding concern over antibacterial resistance. The analysis is based on empirical data from a questionnaire and netnographic studies of Twitter. By studying the use of shame in more detail, the analysis focuses on those cultural conceptions that characterise our relationships to pathogenic bacteria and antibiotics. I argue that "Halloumi shame" is used to signify those who suffer from the shame and do not buy Halloumi; the concept is also used to mock different phenomena in contemporary Swedish society, as for example the difficulty of make a green choice.

Keywords: skam, halloumiskam, antibiotika, resistent bakterier, läkemedel.

Kristofer Hansson is a lecturer at the Department of Social Work, Malmö University and holds an Associate Professorship in Ethnology.

"Bondeskam"

ANDREAS BACKA är fil.lic. och doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. Hans avhandling undersöker den nutida självhushållningstrenden.

"40.000 bönder sade nej till 'bondeskam'" löd förstasidesrubriken i tidningen *Landsbygdens folk*¹ den 29 november 2019.

artikeln handlade om att tyska jordbrukare hade ordnat en protest utanför Brandenburger Tor i Berlin mot regeringens jordbrukspolitik och "det växande föraktet mot jordbrukarkåren". Polisen uppskattade att 8600 traktorer ingick i protesten, med svåra trafikstockningar som följd (Karlberg 2019). Orsakerna till protesten sades vara att jordbrukarna saknar inflytande över jordbrukspolitiken och miljöskyddsbestämmelserna. Särskilt "den förgiftade atmosfären mot jordbruket" beskrevs som ett problem, och klimatet sades ha hårdnat och kritiken vuxit mot producenterna. Jordbruket kritiserades enligt artikeln för miljöutsläpp, användningen av växtskyddsmedel och bristande djurskydd. "Jordbrukaren står vid skampålen och barnen mobbas i skolan" (ibid.).

Att begreppet "skam" används i tidningsartikeln är ingen tillfällighet. Under fjolåret seglade klimatförändringen upp som en central fråga som diskuterades av journalister, politiker och vetenskapsmän. Krisen framställdes som ett faktum, och olika fenomen utpekades som orsaker till att klimatet verkar förändras. Särskilt lyftes användningen av fossila bränslen fram som ett problem, och "flygskam" och "klimatångest" gick från nyord till vedertagna begrepp. I samband med att IPCC-rapporten² publicerades användes begreppet "bondeskam" i en rubrik på SVT:s nyhetstjänst (Bjerström 2019). Artikeln "Från flygskam till bondeskam" beskrev situationen som att jord- och skogsbruket nu hamnar i "den klimatpolitiska hetluften", eftersom sektorn står för näs-

*Tyska jordbrukare protesterar utanför Brandenburger Tor.
Foto: DBVx, citerat ur Landsbygdens folk 27/11 2019.*

tan en fjärdedel av de globala utsläppen av koldioxid (ibid.). Användningen av begreppet "bondeskam" ledde emellertid till upprörda reaktioner och ämnet behandlades i flertalet debattinlägg och ledare under de följande veckorna (t.ex. Johansson 2019; Nordin 2019).

Den här artikeln tar fasta på och undersöker kulturanalytiskt "bondeskam" i samtida mediematerial. Mer specifikt riktar intresset mot vad skam *gör* och hur skam konstruerar normer och eftersträvsvärda sätt att förhålla sig till mat och klimat på. Jag diskuterar först skambegreppet med avstamp i Luna Dolezals teori om förkroppsligad skam (Dolezal 2017; 2015; Dolezal & Lyons 2017) samt Sara Ahmeds syn på emotioner som performativa och politiska (Ahmed 2004), och analyserar därefter materialet utifrån dessa begrepp.

VAD ÄR SKAM?

Luna Dolezal utgår från Jean-Paul Sartres skambegrepp (Dolezal 2017; 2015; Sartre 1943/2003; 1939/2004), och även om hennes teoretisering huvudsakligen är fokuserad på skam och den kvinnliga kroppen, är den ändå användbar i sammanhanget. Enligt Dolezal (2017:3) beskrivs skam ofta som ett slags egenbedömning, som får subjektet att känna ångest vid tanken på hur han eller hon framstår i andras ögon. Ibland framställs skam som ett paraplybegrepp för flera andra närliggande känslotillstånd så som till exempel förlägenhet eller förödmjukelse. Vidare brukar man göra en åtskillnad mellan skam och skuld – även om dessa i vardagliga sammanhang kan vara svåra att skilja från varandra, är de ändå strukturellt sett olika. Skuld uppstår när man känner sig

illa till mods på grund av en handling eller något man har *gjort*, medan skam handlar om vad personen ifråga *är*. Med andra ord är skam nära förknippat med en persons jagkänsla och identitet, och kan leda till att man uppfattar att andra förringar en som person (Dolezal 2017:4). En person som upplever skam uppfattar sig som ett objekt i relation till en annan, som representerar en norm mot vilken subjektet jämför och bedömer sig självt, även om denne andre är föreställd eller till och med frånvarande (Dolezal 2017:5f). Enligt Sartre är det emellertid också genom mötet med den andres objektifierande blick som jaget blir medvetet om sig självt, och börjar se sig genom den andres ögon (Sartre 1943/2003).

Dolezal gör en åtskillnad mellan kronisk och akut skam (Dolezal & Lyons 2017; Dolezal 2015). Kronisk skam innebär en återkommande eller ihållande skam, som blir till en bakgrund av social smärta och självmedvetenhet. Det handlar om ett slags affektiv instämning, som färgar av sig på aspekter av ens liv (Dolezal & Lyons 2017:259). Medan kronisk skam är underliggande och pyrande, är akut skam hastigt påkommen och kritisk. Akut skam är resultatet av en enskild händelse, så som till exempel en social interaktion där man upplever att "one's selfpresentation falters, fails or falls short of socially desired modes of comportment" (Dolezal & Lyons 2017:258f). Dolezal knyter vidare an till Ahmeds syn på emotioner som sociala och kulturella praktiker, och beskriver skam som en form av politik som producerar världen (Dolezal 2015:104; Ahmed 2004). Enligt Ahmed är emotioner, så som skam, inte något vi *har* för ett särskilt subjekt, utan de uppstår i mellan-subjektsliga relationer. Emotioner är med andra ord relationella och konstitueras ge-

nom performativa handlingar som formar hur vi upplever världen och agerar i den. De skapar och reproducerar kulturella föreställningar som sammanlänkar vissa subjekt, medan andra positioneras som avvikande (Ahmed 2004).

SMUTS, LUKT OCH KRONISK SKAM

Många reagerade negativt på begreppet "bondeskam" efter att artikeln publicerats på SVT Nyheter, och frågade sig vad som egentligen menas. "Betyder det att bönderna ska skämmas för att de förser en växande urban befolkning med mat?", undrade Lena Johansson (2019), politisk chefredaktör på *Land Lantbruk* och *Land Skogsbruk*. "Varför ska vi skämmas över våra bönder som gör världens bästa mat?", frågade sig ledarskribenten i *Blekinge Läns Tidning* (Gustafsson 2019). Jag återkommer till den här frågan, men först diskuterar jag några andra aspekter av begreppet skam i relation till jordbruket och landsbygden. Utgående från Dolezal (2017; 2015; Dolezal & Lyons 2017) hävdar jag att det förutom den akuta skammen – som aktualiserats som ett resultat av klimatkrisen – även finns en annan typ av underliggande, kronisk skam som dels har en historisk förankring, dels kan kopplas till föreställningar om det moderna och till vad som kan anses eftersträvänsvärt i utvecklade samhällen.

Många ord och uttryck i det svenska språket vittnar om att landsbygden och bonden inte alltid har haft särskilt positiva konnotationer. Lars Kardell (1990:264) skriver i en artikel om kulturlandskapets utveckling att man på tidningarnas kultursidor fortfarande kan läsa "om »kusinen från landet» som metafor för någon mindre vetande, som inte har vett att skicka

sig i stadens labyrinth" och om man vill "vara ovetting mot någon finns en nedläggande benämningar av typ »bondläpp». En sökning i *Svensk ordbok* visar att ord som "bondtölp", "bondläpp" och "lantis" förknippas med det långsamma och det enkla, med tafatthet, grovt uppträdande och bristande bildning. "Bondkomik" antyder en koppling till det låga, till buskis och skämt som har med de nedre regionerna av människokroppen att göra. Landsbygden kan i sin tur beskrivas med nedläggande ord som till exempel "bondvischan" eller "bondlandet". En "bondfångare" är en bedragare "som använder sig av enkla knep mot oerfarna och lättlurade offer" (*Svensk ordbok*). Dylika affektiva uttryck kan sägas spegla seglivade, klichéartade föreställningar om landet och den jordbrukande befolkningen som å ena sidan har mycket gamla rötter, å andra sidan har befästs genom nyare föreställningar om landsbygden som efterbliven, traditionsbunden och oproduktiv.

Kimmo Katajala som har undersökt bondebilden från senmedeltid till modern tid skriver att ståndssamhällets bild av bonden var skapad av de högre samhällsständerna, särskilt adeln. Denna bild fungerade framför allt som en motpol till den egna gruppen, och betonade egenskaper som man själv inte ville kännas vid. Enligt denna var bonden "blott förmögen att tänka på sömn, mat och dryck men inte på det allmänna bästa, han var suput och saknade hederskänsla, han reagerade med instinkt och inte med förnuft". Den negativa bondebilden kontrasterades mot adliga dygder så som "hederskänsla, förnuft, offervilja och plikt-känsla" (Katajala 2006: 794). Vem som egentligen är "bonde" har naturligtvis aldrig varit tydligt avgränsat – dels

har det varit fråga om en heterogen och föränderlig kategori, dels har gränsen mellan herrskapsfolk och jordägande bönder ibland varit diffus (Katajala 2006:794–796). Det viktiga i det här sammanhanget är dock att det under en lång tid har odlats pejorativa föreställningar om bonden som "den andre", något som kan ha en stigmatiserande verkan och leda till bl.a. känslor av skam (Goffman 1963/2011).

En sak som långt mera har kommit att påverka dagens uppfattningar om bonden är emellertid den omfattande samhällsliga strukturomvandling som har skett under det senaste århundradet med bland annat urbanisering och folkomflyttningar som har förändrat många människors upplevelser och erfarenheter av landsbygden (t.ex. Niskanen 1995; Svensson 2010). Tidigare var största delen av befolkningen involverade i jord- och skogsbruk på ett eller annat sätt, medan de flesta idag är sysselsatta inom andra sektorer. Vissa delar av landsbygden har avfolkats, medan andra har gentrifierats. Jordbruket har specialiserats och rationaliserats, och gårdarna har blivit allt större. Richard Bulliet (2005) har myntat begreppet postdomesticitet för att beskriva denna förändring från ett samhälle där daglig kontakt med domesticerade djur var det normala, till en situation där de flesta människor bor långt borta – såväl fysiskt som mentalt – från djuren som producerar den mat och andra produkter som de är beroende av.

Drivkrafterna som har lett till detta förfrämjande från landsbygden kan sägas ha varit föreställningar om framsteg, ekonomisk utveckling och en strävan efter högre levnadsstandard. Det handlar alltså inte bara om att största delen av befolkningen inte har någon närmare kon-

takt med jordbruk och landsbygd, utan det är också en fråga om värderingar. I dagens värld är det ofta staden som är idealet och landsbygden dess perifer motpol som inte riktigt når upp till samma standard av produktivitet, innovation och sofistikerad (jfr Eriksson 2010). Bonden blir då ett subjekt som behöver disciplineras för att nå upp till modernitetens förväntningar och krav gällande bl.a. hygien, ordning, dokumentation, säkerhet, djurskydd och utsläppsreglering.

En aspekt av detta är även att bondens kroppsarbete innebär närkontakt med dynga, vilket innebär hantering av något som kulturellt klassas som orent, och som dessutom fastnar, i konkret bemärkelse på människokroppen i form av smuts och lukt. Vidare drar djuren och deras avföring till sig flugor, vilket uppfattas som repulsivt idag. Bonden blir en "rest" från en tid då mer eller mindre alla levde i en luktmiljö som avviker från den vi idag är vana vid. Utöver detta uppfattas jordbruket ibland som en näring som kan bedrivas utan specialiserade utbildningsexperten, vilket konnoterar att man inte behöver kunna något för att vara jordbrukare – det är ett arbete som övertas, inte något man aktivt väljer och utbildar sig till ("bonde som far sin").

Denna dolda och underliggande skam som förknippas med jordbruket och landsbygden kan sägas ha kommit upp till ytan och accentuerats genom klimatfrågan, vilket har skapat en förnyad polarisering mellan stad och landsbygd. Den akuta bondeskam som är i fokus i denna artikel innebär att jordbruket skuldbeläggs för delaktighet i orsakandet av klimatkrisen. Klimatskammen är en hotande situation för jordbruket som sedan länge är pressat ekonomiskt och av ett omfattande regelverk för jordbruksstöd.

KLIMATKRISEN – AKUT SKAM

"Flyget, bilismen, kolkraften, cementindustrin och stålindustrin har redan surrats fast vid klimatkrisens skampåle och nu är det skogs- och jordbrukets tur", sades det i SVT-artikeln om bondeskam (Bjerström 2019). Att beskriva något som "bondeskam" skulle kunna tolkas som en skamstrategi, vars syfte är att disciplinera och visa vad som är ett lämpligt och eftersträvanvärt beteende (jfr Dolezal 2015:107). I jordbrukarens fall är det att vara konsumenten till lags. Han finns, i en mening, till för en annan – den klimatmedvetne konsumenten. Jordbrukaren förväntas inte bara producera så billigt som möjligt, utan också på *rätt* sätt och enligt en norm som någon annan sätter upp. Han positioneras i relation till idealkonsumenten som är klimat- och miljömedveten, och som "äger" och kontrollerar jordbrukarens kropp som blir "an object destined for another" (deBeauvoir 1949/2011:384; Dolezal 2015:111). Att inte nå upp till omgivningens förväntningar och känslan av att befinna sig på en lägre nivå av den sociala hierarkin kan leda till en upplevelse av skam (jfr Hjort 2004).

Skam innebär såväl en reaktion på en hotande situation som "en reaktion på en inre monolog där vi ser oss själva genom andras ögon" (Hjort 2004:222; Dolezal 2015:30ff). Den andres blick projiceras i det här fallet genom medias lins, och att utsättas för detta ljus blir som att stå på en pliktball. I bondesamhället kunde den som hade begått ett brott sanktioneras även av kyrkan – den så kallade kyrkoplikten. Marie Lindstedt Cronberg skriver att detta innebar att den brottslige "skulle stå på en pliktball en söndag under hela högpredikan, och sedan efter avkunnande från predikstolen avlösas inför hela

församlingen". Den som hade råd kunde dock köpa sig fri eller från den uppenbara kyrkoplikten, även om summan var långt större än vanligt folk hade råd med (Lindstedt Cronberg 1997:58f). På så vis användes skam som ett sätt att upprätthålla normer och värderingar genom att göra det skedda tillgängligt inför den tidens offentlighet. I dagens värld är det emellertid inte husbondfolket som jordbruket drar skam över, utan över idealbilden av det (moraliskt) högt stående väst som gärna vill se sig självt som modernt, progressivt och längre hunnet än resten av världen.

Frågan som infinner sig är dock om jordbrukaren kan köpa sig fri från sin skam, eller om han måste avlösas inför hela församlingen? Artikeln "Från flygskam till bondeskam" föreslår utgående från IPCC-rapporten att "de som skyddar ekosystemtjänster ska få betalt", och att jordbruket därigenom kan få en central roll i lösningen av klimatkrisen. Det berättas vidare att regeringen i Australien har infört begreppet *carbon farming*, vilket innebär att den som förändrar sina jord- och skogsbruksmetoder så att en mindre del koldioxid frigörs ska belönas enligt ett poängsystem, där poängen kan växlas in mot pengar (Bjeström 2019).

Ett annat sätt att bli fri från skammen är att "klimatkompensera" i förväg för verksamhet som anses ge upphov till ett betydande klimatavtryck. I en artikel på Svenska YLE (Valtonen 2019) beskrivs hur Jessica Aminoff på Rilax gård i Raseborg har gjort för att bli "Finlands första gård att klimatkompensera för köttproduktion". Det sägs att gårdens kor har ett koldioxidavtryck på ca 120 ton, och för att kompensera för detta avstår Rilax gård från att avverka skog som i vanliga fall skulle huggas ner. Den klimatneutrala

statusen är inte gratis, men för henne har klimatkompenseringen varit en viktig sak eftersom hon hoppas att det ska kunna finnas djurproduktion i Finland även i framtiden, och att andra producenter skulle göra som hon så att "vi tillsammans kunde stå emot dem som vill att man helt ska sluta äta kött" (ibid.). Liksom förr är det med andra ord även idag en fråga om pengar om man har möjlighet att köpa sig fri eller inte.

Om man betraktar klimatkrisen som framför allt en moralisk kris handlar "bondeskam" i själva verket inte så mycket om att jordbrukare borde skämmas, utan mera om att konsumenten känner skam över den uppkomna situationen, och har ett behov av att projicera denna skamkänsla på någon annan. En förutsättning för detta är att folk i allmänhet inte längre är en del i framställandet av maten, utan att matproduktionen genom specialisering blivit något endast angår en liten del av befolkningen, som förväntas producera allt större mängder mat till lägre kostnad. På så vis har jordbruket gjorts till en "annan", som är möjlig att peka på och skambelägga. Den enskilde individen är förvisso beroende av jordbruket för produktionen av mat, men det rör inte direkt hans vardag, och det är svårt för en enskild konsument att rätta till upplevda problem och felaktiga förfaranden. Konsumentens skam blir då en motiverande faktor som får individen att projicera skuld och ilska utåt mot andra.

NOTER

¹ *Landsbygdens folk* är en tidning utgiven i Finland av Svenska lantbruksproducenternas centralförbund SLC, se <https://www.landsbygdensfolk.fi>.

² Intergovernmental panel on climate change är FN:s klimatanpanel, se <https://www.ipcc.ch>.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

- Bjerström, Erika, 2019. "Från flygskam till bondeskam". <https://www.svt.se/nyheter/utrikes/aldrig-har-ipcc-varit-sa-tydliga-med-att-kott-maste-fasas-ut>
- Gustafsson, Anders, 2019. "Bondeskam, vad jag hatar det ordet". <https://www.blt.se/ledare/bonde-skam-vad-jag-hatar-det-ordet/>
- Johansson, Lena, 2019. "Bondeskam eller matskam?" <https://blogg.landlantbruk.se/enfotimyllan/bondeskam-eller-matskam/>
- Karlberg, Peter, 2019. "Tyska bönder protesterar framför Branderburger Tor". <https://www.landsbygdensfolk.fi/nyheter/tyska-boender-protesterar-framfoer-brandenburger-tor>
- Nordin, Christina, 2019. "Svenska bönder har ingen anledning att känna skam" <https://www.svd.se/svenska-bonder-har-ingen-anledning-att-kanna-skam>
- Valtonen, Malin, 2019. "Jessica Aminoff klimatkompenserar för sina kor – vill visa att köttbönder i Finland inte behöver vara klimatbovar" <https://svenska.yle.fi/artikel/2019/11/10/jessica-aminoff-klimatkompenserar-for-sina-kor-vill-visa-att-kottbonder-i-finland>
- Hjort, Torbjörn, 2004. *Nödvändighetens pris – Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Kardell, Lars, 1990. "Kulturlandskapets utveckling – historia och visioner", i *Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift* 129, 253–273.
- Katajala, Kimmo, 2006. "Okänd bonde: Den mångskiftande bondebilden från senmedeltid till modern tid", i *Historisk tidskrift* 126 (4).
- Lindstedt Cronberg, Marie, 1997. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Lunds universitet, historiska institutionen.
- Niskanen, Kirsti, 1995. *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering: Södermanlands län 1875–1935*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.
- Sartre, Jean-Paul, 1943/2003. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. London: Routledge.
- Sartre, Jean-Paul, 1939/2004. *Sketch For a Theory of the Emotions*. London: Routledge.
- Svensk ordbok*, 1999. Stockholm: Norstedts.
- Svensson, Eva, 2010. *Kulturarv, natur och utveckling: Problem och möjligheter i en skoglig glesbygd*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

LITTERATUR

- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. London: Routledge.
- Beauvoir, Simone de, 1949/2011. *The Second Sex*. New York: Vintage Books.
- Bulliet, Richard W., 2005. *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-animal Relationships*. New York: Columbia University Press.
- Dolezal, Luna, 2017. "Shame, vulnerability and belonging: Reconsidering Sartre's account of shame", i *Hum Stud* 40, 421–438.
- Dolezal, Luna, 2015. *The Body and Shame: Phenomenology, Feminism, and the Socially Shaped Body*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- Dolezal, Luna & Barry Lyons, 2017. "Health-related shame: An affective determinant of health?", i *Med Humanit* 43, 257–263.
- Eriksson, Madeleine, 2010. *(Re)producing a Periphery: Popular Representations of the Swedish North*. Umeå: Kulturgeografiska institutionen, Umeå universitet.
- Goffman, Erving, 1963/2011. *Stigma: Den avvåkandes roll och identitet*. Lund: Studentlitteratur.

Summary

"Bondeskam"

The article deals with the phenomenon of bondeskam, a Swedish language term referring to climate shaming of farmers. Drawing on the work of Luna Dolezal, the article studies bondeskam from a culture-analytical perspective, using the concepts "chronic shame" and "acute shame". The article argues, on the one hand, that there exists an historical stigma associated with farming and rural areas, which has led to a smouldering, underlying form of shame. The targeting of agriculture as part of the problem of climate change, on the other hand, has resulted in an acute form of shame. Acute shame can be overcome by adjusting one's behaviour, for example, by farming climate compensated meat.

Keywords: shame, stigma, modernisation, farming, climate crisis.

Andreas Backa, Lic.Phil. in Nordic Folkloristics, is doctoral student at Åbo Akademi University, Finland.

Smart

Kritiska perspektiv på smarthetens kulturella praktiker

FREDRIK NILSSON är professor i etnologi verksam vid Åbo Akademi. Nilsson har i flera studier undersökt hur kulturella processer formar människors användning av kommunikationsteknologier.

ANN-HELEN SUND är doktorand i etnologi vid Åbo Akademi och skriver en avhandling om det egentillverkades skiftande betydelser, med arbetstiteln "Gör själv – om tillverkning, värde och transformation". Hennes arbete med avhandlingen understöds av Svenska litteratursällskapet i Finland.

i dagens samhälle används epitetet smart för att signalera samhällslig utveckling, innovation och hållbarhet. Smart är den eller det som hävdar sig i konkurrensen och förmår lösa olika problem och utmaningar. Detta speglas i en strid ström av studier om smarta städer (t.ex. Gassmann, Böhm & Palmié 2019); smart turism (t.ex. Gretzel, Sigala, Xiang & Chulmo 2015); smart konsumtion (t.ex. Pantano & Dennis 2019); smart avfallshantering (t.ex. Shyam, Manvi & Bharti 2017). Vid sidan av detta manifestas smarthet förstås också i studier av klimatsmart (t.ex. Frühauf, Guggenberger, Meinel, Theesfeld & Lentz 2020) samt smarta hem (t.ex. Nilsson, Crabtree, Fischer & Koleva 2019). En stor del av denna forskning rymmer ett normativt anslag: Det smarta bär på ett löfte om framgång och framsteg. Kanske kan man rent av tala om en samtida smarthetskult. Samtidigt tycks smart som benämning ha förskjutits från att markera något delvis suspekt och moraliskt tvivelaktigt till ett mer entydigt positivt omdöme.¹ Vad innebär det när såväl samtidens stora utmaningar som privata liv möts, hanteras och levs med smarthet som ledstjärna?

Smarthet organiserar samtida föreställningar om individens relation till kollektivet; den knyts till moraliska värderingar och identifikationer; den tillhandahåller särskilda subjektspositioner; den intervenerar i vardagen och gör, idealt sett, att människor etablerar nya vanor. Ur ett diskursivt perspektiv framstår det smarta emellertid inte som något stabilt, utan det är föremål för konflikter, motsägelsefullheter och tycks vara i en process av konstant tillblivelse. Detta innebär i sin tur att smarthet är en i kulturell mening komplex väv av narrativa, kroppsliga och materialiserade praktiker. I föreliggande num-

mer av *Kulturella Perspektiv* undersöker och problematiserar författarna i ett temablock *smarthetens kulturella praktiker*.

Bidragen närmar sig direkt och indirekt smartheten som diskursiv praktik och de spänningsfyllda maktrelationer som smarthet (re)producerar, men smartheten används också som en lins för att förstå kulturella processer och förändring. Kulturell förändring kan förstås som förändringar och förskjutningar i vad som är möjligt att göra eller tänka, där nya fält öppnas och kontaktytor eller konstellationer skapas. Smarthet materialiseras och opererar vid förändringsfronter varav en del drar till sig mycket uppmärksamhet, och andra verkar mer i det dolda. Att kulturanalytiskt fokusera på smarthetens praktiker kan därför vara ett sätt att närma sig frågor om kulturell förändring. De empiriska nedslagen görs i skilda sammanhang: i gatusmarthetens intåg på politikens och demokratins arenor; i den konfliktfyllda sammanflätningen vargmänniska; i tången som smart aktör i det hållbara samhället; i det smarta hemmet som mundan verklighet; i det hemmagjordas mikropraktiker; i människors relation till ny teknik och; i hjärnforskningens laboratorier och strävan att skapa smarta barn.

Vi påminns om smarthetens skiftande innebörder genom ordets skilda betydelser på brittisk och amerikansk engelska. Medan begreppet på brittisk engelska betonar attraktivitet – "having a clean, tidy and stylish appearance" – så knyts den amerikanska innebörden till intelligens och förmåga att tänka snabbt i svåra situationer (Cambridge Dictionary). I det svenska språket signalerar smart "skicklig i affärer, slipad, slug" (SAOL 2015) och på finska har ordet likartade konnotationer med betoning på listighet och uppfin-

ningsrikedom (Kielitoimiston sanakirja 2020). I samtliga fall har smarthet att göra med social och ekonomisk framgång. Det kan vara en påminnelse om att vad som är "smart" inte är någon självklarhet, men också att det smarta är moraliskt och normativt laddat. Som förkroppsligande eller materialisering av skiften och växlingar har det smarta en tricksterartad kvalitet, och kan uppträda som exempelvis teknisk innovation, social kameleont, affärsman och numera även som politiker, vilket diskuteras av *Susanne Österlund-Pötzsch* i "När streetsmart banar tricksterns väg till makten..." I vad som kallas tricksterns tidevarv har karaktärer som tidigare betraktats som färgstarka, men samtidigt marginella och harmlösa, plötsligt blivit centralfigurer i en ny politisk verklighet. *Susanne Österlund-Pötzsch* undersöker därvidlag hur gatusmarthet används som ett politiskt verktyg som möjliggjort populismens framgångar runt om i världen.

Smarthet definieras ofta som ett utmärkande drag för människor och det mänskliga. Jämfört med andra arter är vi annorlunda, mer utvecklade. Idén är ifrågasatt (t.ex. de Waal 2016), men smarthet omfattar artikulationer som fyller ett existentiellt och kulturellt behov av ordning; smarthet drar gränser mellan vi-dom, kultur-natur, kultiverat-primitivt. Andra arter kan emellertid positioneras som mänskliga (talande, älskande och sluga), vilket inte minst synliggörs i den muntliga traditionen och populärkulturen där det mänskliga sammanflätas med naturen. I "Vad är smart när människa möter varg?" problematiserar *Sofie Strandén-Backa* sådana gränsdragningar och sammanflätningar mellan människa-djur genom en kritisk granskning av den så kalla vargfrågan i Finland.

En av samtidens stora frågor handlar om hållbara, smarta lösningar, som värnar naturen och som samtidigt medger ekonomisk utveckling. Smarthet är sammanvävt både med drömmar om en bättre framtid, men också med frågor om att överhuvudtaget ha en framtid. I "Att ta en tugga av havet" undersöker *Cecilia Fredriksson* och *Filippa Sæwe*, tång som betydelsebärande fenomen i en samtid med ett utbredd intresse för miljö och hållbar konsumtion. I bidraget diskuteras hur tång positioneras som ett klimatsmart alternativ, samtidigt som tångens mörkare historia skjuts i bakgrunden.

Hållbarhetsfrågan är också central i debatter om stadsutveckling, i vilka frågor om smarta trafiklösningar (t.ex. Vanout-rive & Verhetsel 2013) samsas om utrymmet med smarta hem. Det senare kan betraktas som en materialiserad diskursiv praktik och sådana hem kan rymma en mängd smarta ting och teknologier. Det smarta hemmet och dess vilda flora av ting ställer krav och formar vardagsvanor. I "Det smarta hemmets mundanisering" undersöker *Robert Willim* hur implementeringen av smarta hem förutsätter vad som benämns mundanisering varigenom teknisk och organisatorisk komplexitet omvandlas till en oreflekterad, vanemässig konsumtion av infrastruktur. Det smarta hemmet formas därmed av ett paradoxalt tillstånd av självvald ofrihet.

Smarta hem handlar inte enbart om en sammanflätning av människor och smarta tekniska system, utan det smarta hemmet kan också förstås på andra sätt. Ann-Helen Sund diskuterar i sitt bidrag "Smarta tips och rörliga problem" smarthetens relation till transformation och till formulering och lösande av problem, genom att se på hur smarthet praktiseras och sprids i tips för vardagslivet. Centralt i tips är hur

man med enkla medel kan vända motgång till framgång, vilket inbegriper olika sätt att kreativt förhålla sig till och bearbeta en viss problematisk situation.

Frågan om hur smart teknik tar plats i och förändrar vardagliga miljöer är ett återkommande tema i forskningen, vilket inte minst gäller den smarta mobilen (Vincent & Haddon 2017). Men även gamla tekniker var en gång nya (jfr Marvin 1988). I *Fredrik Nilssons* bidrag, "Telefonerandets smarta praktiker", anläggs ett historiskt perspektiv för att undersöka på vilka sätt den numera museala telefonen formade nya vardagliga vanor som i vissa avseende var smarta genom att (re)producera hållbara sociala miljöer. Bidraget betonar samtidigt att smarthet ska förstås som en heterogen socio-materiell sammanflätning som både reproducerar och utmanar kulturell ordning.

Det smarta kan vara problematiskt av fler anledningar. Frågan om intelligens är omtvistad och väcker starka känslor, bland annat eftersom den har ett problematiskt förflutet genom ideologiska kopplingar till utveckling, ras och rashygien (Gunther 2020:39–47). Denna konfliktfyllda koppling till det medicinska fältet tar *Kristofer Hansson* upp i det avslutande bidraget, "Det smarta barnet", som behandlar läkarvetenskapens strävan efter att skapa smarta barn redan i embryonala stadier, så kallade *designer babies*. Hansson ställer frågor om vad som händer med den samtida förståelsen av den "smarta hjärnan" i ett konkurrensdrivet samhälle som präglas av krav på konstant anpassningsbarhet och effektivitet – alla egenskaper som associeras med smarthet. Hanssons bidrag understryker därmed, i likhet med flera andra, att den samtida smarthetskulten behöver kritisk, problematiserande granskning, vilket är ett av huvudmålen med tema-

blocket på temat *Smart* i föreliggande nummer av *Kulturella Perspektiv*.

NOTER

- ¹ 2015 års utgåva av SAOL, i jämförelse med den tidigare utgåvan från 2009, har till exempel "ibland medförfattande" redigerats bort under uppslagsordet "smart". Däremot har "om apparat: som styrs av elektronisk information" tillkommit

REFERENSER

- Cambridge Dictionary*. Smart. Tillgänglig: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/smart> [hämtad 5.10 2020]
- Frühauf, Manfred; Guggenberger, Georg; Meinel, Tobias; Theesfeld, Insa & Lentz, Sebastian, 2020. *Kulunda: Climate Smart Agriculture. South Siberian Agro-steppe as Pioneering Region for Sustainable Land Use*. Singapore: Springer.
- Gassmann, Oliver, Böhm, Jonas & Palmié, Maximilian, 2019. *Smart Cities: Introducing Digital Innovation to Cities*. Bingley, UK: Emerald Publishing Limited.
- Gretzel, Ulrike; Sigala, Mariana; Xiang, Zhen & Koo, Chulmo 2015. "Smart tourism: foundations and developments", i *Electron Markets*, 25, s. 179–188. DOI: 10.1007/s12525-015-0196-8.
- Gunther, Maria, 2020. *Smart: vad vetenskapen säger om intelligens*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Kielitoimiston sanakirja, 2020. Ovela. Tillgänglig: <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/#/ovela> [hämtad 5.10 2020]
- Marvin, Carolyn, 1988. *When old technologies were new: Thinking about electric communication in the late nineteenth century*. New York: Oxford University Press.
- Nilsson, Fredrik 2000. *I rörelse: Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
- Nilsson, Tommy; Crabtree, Andy; Fischer, Joel & Koleva, Boriana, 2019. "Breaching the future: understanding human challenges of autonomous systems for the home", i *Pers Ubiquit Comput*, 23, s. 287–307, DOI: 10.1007/s00779-019-01210-7.
- Pantano, Eleonora & Dennis, Charles, 2019. *Smart Retailing: Technologies and Strategies*. Cham: Palgrave Macmillan.
- SAOL, Svenska Akademiens Ordlista, 2015. Smart. Tillgänglig: <https://svenska.se/tre/?sok=smart&pz=1> [hämtad 5.10 2020]
- Shyam, Gopal Kirshna; Manvi, Sunilkumar & Bharti, Priyanka, 2017. "Smart waste management using Internet-of-Things (IoT)", i *2017 2nd International Conference on Computing and Communications Technologies*, s. 199–203, DOI: 10.1109/ICCCT2.2017.7972276.
- Vanoutrive, Thomas & Verhetsel, Ann (ed.), 2013. *Smart Transport Networks: Market Structure, Sustainability and Decision Making*. Cheltenham: Edward Elgar Pub. Ltd.
- Vincent, Jane & Haddon, Leslie (ed.), 2017. *Smartphone Cultures*. Abingdon: Routledge.
- Wall, Frans de 2016. *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* London: Granta Book.

SUMMARY

Critical Perspectives on the Cultural Practices of Smartness

(Smart: Kritiska perspektiv på smarthetens kulturella praktiker)

This special issue focuses on the cultural practices of smartness and problematise what might be defined as a cult of smartness. In today's society, the epithet smart signals development, innovation and sustainability. Smart equals being able to solve various problems and carries a promise of progress and prosperity. One can even talk about a contemporary cult of smartness. Smartness organise and reorganise the relationship between individual-collective; it affects how moral values and identities are negotiated and performed; it intervenes in everyday life and, ideally, allows people to establish new, resilient habits. From a discursive perspective, however, smartness is understood as unstable, conflictual, and in a process of constant becoming. This, in turn, makes smartness a complex web of narratives, and bodily and materialized practices. The articles critically examine such practices in different contexts: street-smart, populist politicians; the conflictual relationship between humans and wolves; seaweed as a smart actor in a sustainable society; the smart home as mundane reality; the micropractices of the home-made; the smart practices of old technologies and; the quest to create smart children through genetic technologies.

Keywords: smart, cultural practices, critical perspectives.

*Fredrik Nilsson, Professor in Ethnology,
Nordic Ethnology, Åbo Akademi University, Finland.*

Ann-Helen Sund is a doctoral candidate in ethnology at Åbo Akademi University. Her dissertation concerns the shifting meanings of the hand-, home- and self-made. Her work is currently funded by the Society of Swedish Literature in Finland.

När streetsmart banar tricksterns väg till makten...

SUSANNE ÖSTERLUND-PÖTZSCH är docent i folkloristik vid Åbo Akademi. Hon arbetar som arkivarie med inriktning på traditionsmaterial. Hennes forskningsintressen omfattar lokala och rumsliga identiteter, migration och rörelse med förkärlek för gående.

Uttrycket streetsmart, eller gatusmart, används ofta för att beskriva en person med en förmåga att klara sig trots att hen på något sätt är förfördelad. Definieringar av streetsmart tar vanligen fasta på en av två olika aspekter. Begreppet kan å ena sidan syfta på en *egenskap*, det vill säga att en person är listig och finner sig snabbt i olika situationer. Å andra sidan kan tyngdpunkten ligga på *erfarenheter* som en person har förvärvat, här underförstått kunskap från "den riktiga världen" och inte vetskap som införskaffats teoretiskt (så kallad boksmarthet). Då gatusmarthet i första hand associeras med någon i underläge som lyckas klara sig på grund av sin fyndighet och/eller praktiskt förvärvade kunskap är mitt syfte här att följa ett annat spår, nämligen en specifik form av tillämpning där ett streetsmart register blivit ett medel för maktutövning.

GATUSMART SOM POPULÄRKULTURELL TROP

Streetsmart kan verka som ett deciderat nutida uttryck. Börjar man spåra företeelsen får man emellertid gå långt tillbaka i tiden. Gatusmarta egenskaper och handlingar har förknippats med en mängd både mytologiska, fiktiva och verkliga karaktärer genom århundrandena, men inom 1900-talets populärkultur verkade gatusmarthetens attraktion öka anmärkningsvärt. En streetsmart attityd korresponderade till strömningar som urbanism, desillusion, nihilism och (post)modernism, samtidigt som nya genrer och medium som film och TV populariserade tidens ideal. De nya hjältarna var repliksnabba, ironiska, macho – och streetsmarta i överflöd. Gatusmarthet anknyter även till ett bredare spektrum av po-

pulärkulturella motiv, varav underdoggen som lyckas trots alla odds är en speciell favorit inom amerikansk kultur. Ett liknande motiv är berättelsen om the self-made man som skapar sin egen förmögenhet från att ha startat i enkla förhållanden. Urtyper som dessa bygger på en lång folklig tradition av David mot Goliat-berättelser, och vittnar om temats dragningskraft. Här finns en potential som jag i det följande vill lyfta fram som en verksam strategi för att bygga upp maktpositioner.

STREETSMARTHETENS SUVERÄN

Den koncentrerade inkarnationen av streetsmart är trickstern. Det handlar om en komplex figur som trivs bäst i mellanrummen och de diffust definierade situationerna. På ett motsvarande sätt är tricksterns temporala zon tillstånden mitt-i-mellan, övergångarna och det liminala. Den liminella statusen framhäver tricksterns roll som gränsöverträdare (Doty 1993:7). Det är en karaktär som dyker upp i myter och folklöre världen över: Hermes, Loke, den listiga räven i djursagorna, Coyote och Brer Rabbit är alla välkända trickster. Tricksterfigurerna står ofta utanför samhället och gemenskaper eller betraktas som annorlunda och normbrytande. De är till sin natur tvetydiga och kan samtidigt vara både hjältar och anti-hjältar, de kan både hjälpa och stjälpa samhällen.

Trickstern är en populär fiktiv figur men också en image som verkliga personer förknippas med och, i vissa fall, verkar aktivt sträva efter att associeras med. Slagfärdig gatusmarthet är ett medel att vinna folkligt stöd och beundran, och kan utgöra ett effektivt politiskt verktyg. Tricksterledare dyker inte sällan upp i liminala

situationer som revolutioner eller perioder av politisk instabilitet. Trickstern finner sig till rätta i förändringens snabba skiftningar och framstår som någon som kan erbjuda lösningar till rådande problem (Thomassen 2018:104, 197). De är större-än-livet figurer som verkar vara födda med carte blanche och klarar sig ostraffade trots chockerande gärningar och uttalanden. Det som gör tricksters till stundens hjältar är samma egenskaper som sällan gör dem till bra ledare i ett längre perspektiv – deras intresse är inte framtiden utan nuet och de flyr kategoriskt ansvar för sina handlingar. Speciellt politiker från extremhögern har gärna odlat en gatusmart image: de slår från marginalen, framställer sig som self-made, påstår sig tala för folket (underdoggen) och "modigt" ta upp politiskt inkorrekta teman. När de går över gränsen glider de undan med hänvisning till att de skämtade, blivit missförstådda eller att de endast förde en "kritisk diskussion".

Den politiske trickstern kommer i många schatteringar vilket varit synligt på det nordiska politiska fältet under senare decennier. Exempelvis ledarparet för Ny Demokrati (1991–2000), Ian Wachtmeister och Bert Karlsson, utgjorde en förvånande och omaka duo. Däremot var de bägge i klassisk trickstertapning kontroversiella personligheter som ambivalent framställdes ömsom som clown, ömsom som rebeller eller genier. Även det högerpopulistiska Sannfinländarna (grundat efter Finlands Landsbygdspartis upplösning 1995) har präglats av sina tricksterliknande förgrundspersoner. Partiets mångåriga ledare Timo Soinis framtoning var folklig, utpräglat populistisk och repliks snabb. Det var en stil som gick hem även i städerna, hos mannen på gatan, och breddade därmed den tidigare landsbygdsbasen för partiet. Framgången förde in Sannfinländarna

i regeringen 2015 och placerade Soini på en ministerpost (utrikesminister 2015–2019, vice statsminister 2017). När Soini avgick som partiledare 2017 skapades utbrytargruppen Blå framtid och Sannfinländarna hamnade åter i opposition. Där Soini drog höga växlar på sin "en vanlig kille"-image, visar hans efterträdare på posten som Sannfinländarnas partiledare Jussi Halla-aho ett annat spektrum av tricksterdrag. Halla-aho driver hellre sin agenda från oppositionen än i en svarsposition i regeringen. Hans tricksterism tar sig uttryck i ett provokativt balanserande, eller ett direkt överskridande av gränser. Halla-aho har åtalats både för hets mot folkgrupp och för brott mot trosfrid. Vad gäller de frekventa skandaluttalandena av partiets övriga medlemmar utövas en undanglidande ekvilibristisk av att halvhjärtat fördöma men samtidigt framstå som frispråkig. "Alternativa fakta", slogans, rykten och påståenden som upprepas tillräckligt ofta har en tendens att ackumulera auror av verklighet.

TRICKSTERNES TIDEVARV

De nationalistiska partiernas framgång på den nordiska politiska arenan har drivit flera av de övriga politiska partierna längre högerut och ökat pressen på politiker att formulera sig slagkraftigt. Gatusmarthet som politiskt verktyg kan kanske även spåras i Finlands tidigare statsminister Juha Sipiläs nedlåtande anmärkning om "all världens docenter" i en anda av populistiskt förakt för expertis (det vill säga boksmarthet). Trots att politiker med streetsmart-image visserligen har haft framträdande positioner, ibland även vågmästarroller, har de hittills inte inne-

haft den ultimata makten i de nordiska länderna.

Under senare år har emellertid det gatusmarta, från att varit en marginell position och en förringad kontrast till boksmarthet, fått en allt större betydelse globalt på ett politiskt plan.

Politiker som Donald Trump, Boris Johnson, Nigel Farage, Recep Tayyip Erdoğan, Silvio Berlusconi och Benjamin Netanyahu uppvisar tydliga tricksterpersonligheter (Armbrust 2019: 234–235). I vad man kunde kalla tricksterns tidevarv har karaktärer som betraktats som originella, men huvudsakligen marginella och harmlösa, plötsligt seglat upp som centrala maktfaktorer – som självutnämnda försvarare av nationens traditioner och (rättmätiga) invånare, gärna under en agenda av att återvinna något påstått förlorat (t.ex. "Make America Great Again", Brexit-sloganen "Take Back Control").

Tack vare en strategiskt odlad karisma av streetsmarthet framstår exempelvis den Eton- och Oxfordutbildade Boris Johnson som en rebell inom den brittiska politiska sfären. Den rufsiga blonda kalufsen, otaliga publika påhitt och en ökad skämtsam jargon flyttar ofta fokuset från den politiska agendan. Men när en vit man i maktposition jämför muslimska kvinnor i burka med postlådor eller bankrånare handlar det inte om en oskyldig kvickhet utan en dehumaniserande och stämplande performans. En fallenhet för att utnyttja tricksterns repertoar präglar även Trumps politiska karriär: hans strävan att underminera gränsen mellan sanning och osanning är en manöver som ligger i de episka trickstergudarnas anda. Med slagordet "fake news" lyckas Trump både attackera sina kritiker och blåsa upp konspirationsteorier (så som QAnon) om att han blir systematiskt trakasserad av fienden (jfr

Danesi 2020:25, 85; Tangherlini et al. 2020:32). En redan ostabil värld har gjorts ännu osäkrare av världsledare vars handlingar är oförutsägbara och kan merkuriskt växla från en ytterlighet till en annan (Grevatt 2018: 45–46). Tricksterns triumf-kort är förmågan att framstå som räddaren i kaoset.

Antropologen Bjørn Thomassen konstaterar att mänsklig tillvaro förutsätter liminella övergångsskeden, men att det inte är ett tillstånd det går att leva långsiktigt inom. I en värld där "innovation" beskrivs som lösningen till alla problem uppfattas det liminella däremot som ett önskvärt och uteslutande positivt uttryck för kreativitet (Thomassen 2018:2, 4, 11). Även i länder som inte genomgår egentliga revolutioner har tricksterpolitiker följaktligen hittat sin nisch och lagt beslag på en prominent roll präglad av liminalitet, storhetsvansinne och paranoia (Armbrust 2019:235; Danesi 2020:21). Streetsmarta tricksters gagnas av den osäkerhet de själva har varit med om att skapa. Till den klassiska tricksterns repertoar hör förmåga att skapa tillit och etablera förtroende: "– Nu skall vi komma överens om i förväg hur vi skall dela på skörden, sa räven till björnen". Trickstern lovar trygghet inför en publik som längtar efter enkla lösningar i en komplex och svåröverskådlig omvärld.

AVSLUTNING

Att vara streetsmart har genom tiderna varit en liminal konstform som överlevnadstaktik, praktisk problemlösningsförmåga eller ett cyniskt sätt att tillskansa sig fördelar, men också fungerat som ett moraliserande åskådliggörande av mänskliga laster och tillkortakommanden till exempel inom fabelsgorna. Gatusmarthet är

ingalunda synonymt med maktanspråk, men för den ambitiösa politikern kan ett gatusmart anlag vara ett strategiskt verktyg för att öka sitt inflytande. Att en gatusmart image och ett tricksteraktigt agerande tycks föra fram kontroversiella och i vissa fall oväntade ledare kan ses som ett resultat av samhällsklimatet. Då man givetvis skall vara försiktig med långtgående generaliseringar av olika nationella sammanhang, verkar det genomgående som otrygghet, missnöje och en upplevelse av hot ökar stödet för tricksterpolitiker. Intressant nog representerar många prominenta "gatusmarta" politiker en extrem elitism men talar till de som upplever sig marginaliserade och ohörda – med andra ord en direkt motpol till den "klassiska" gatusmartheten av att agera från ett underläge emot övermakten. En gatusmart image ger associationer till troper som underdoggen, rebellen, David-i-kamp-mot-Goliat och döljer därmed effektivt den verkliga maktpositionen. Streetsmarthet ger "cred" till scenariot där politiker, som i högsta grad är en del av etablissemangen, ses som ett alternativ mot samma etablissemang inför desillusionerade väljare.

Gatusmarthetens udd har legat i att den har definierat sig i kontrast mot en större massa och navigerat kring maktstrukturer. Men när det liminala plötsligt är status quo blir den tidigare normbrytande gatusmartheten ett medel att befästa normer. Det väcker frågor: Vad händer när världen är en konstant karneval och inte en tillfällig ordningsbegränsande inversion av samhället? När streetsmart inte är ett verktyg för de i underläge att skapa handlingsutrymme i marginalen, utan för de i maktposition att ytterligare stärka sin makt genom att attackera motståndare och driva sin agenda utan hänsyn till konsekvenserna?

REFERENSER

- Armbrust, Walter, 2019. *Martyrs and Tricksters: An Ethnography of the Egyptian Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Danesi, Marcel, 2020. *The Art of the Lie. How the Manipulation of Language Affects our Mind*. Guildford, CT: Prometheus Books.
- Doty, William G., 1993. "A lifetime of trouble making. Hermes as trickster", i Hynes, W. J & Doty, W. G. (red.), *Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts, and Criticisms*. Tuscalosa: The University of Alabama Press.
- Grevatt, William K., 2018. "Confronting the Trickster. Crises and Opportunity in the Time of Trump – A Jungian Perspective", i *Psychological Perspectives* vol. 61(1): 43–47.
- Tangherlini, Tim et al., 2020. "An automated pipeline for the discovery of conspiracy and conspiracy theory narrative frameworks: Bridgegate, Pizzagate and storytelling on the web"
- Thomassen, Bjørn, 2018. *Liminality and the Modern: Living Through the In-Between*. London: Routledge.

SUMMARY

When Street-smart Paves the Trickster's Road to Power...

(När streetsmart banar tricksterns väg till makten...)

The label street-smart is a customary way to describe a person who manages to get by despite adversities. The concept highlights an innate quality in a person, characterized by slyness, resourcefulness and wittiness among other things. However, street-smart can also refer to knowledge a person has acquired through experience. Street-smart is practical rather than theoretical knowledge. The figure of the trickster is street-smart incarnate. These liminal characters appear worldwide in mythology, folklore and popular culture but also as real life individuals. One of the tricksters' many guises is the "shrewd political leader" – a role that is increasingly common of late. The trickster politician thrives in times of uncertainty, unrest and liminality. They often profile themselves as "self-made" and as representing the "popular voice", while they excel in shunning responsibility and shifting blame. The question that emerges is what happens when the boundary transgressing, marginal trickster becomes the norm-maker and the centre of power.

Keywords: street-smart, trickster, liminality, power strategy.

Susanne Österlund-Pötzsch, PhD, is a folklorist and archivist specializing in tradition materials. She holds the title of Docent at Åbo Akademi University, Finland.

Vad är smart när människa möter varg?

SOFIE STRANDÉN-BACKA är doktor i folkloristik vid Åbo Akademi. Hon har forskat om krigsberättande, om debatter om svenska ortnamn i Finland, samt medverkat i det kulturhistoriskt inriktade projektet "Vardagens rum". För närvarande arbetar hon med sitt eget projekt "Varggränser. Affektiva möten mellan människa och det vilda" som finansieras av Svenska litteratursällskapet i Finland.

itakt med att vargpopulationen ökat, och vargar observerats i områden som bebos av människor, har frågan om hur agera vid vargmöten aktualiserats. Den här artikeln handlar om kulturella gränsdragningar i berättande om smart agerande vid vargmöten. För att något ska kunna betraktas som smart krävs ett resultat som uppfattas som lyckat och som därmed kan utgöra en modell för andra att ta efter. Att lära ut smarthet kan göras genom råd, direktiv eller uppmaningar. I artikeln gör jag några nedslag i berättelser om människors möte med varg, inklusive de konkreta råd som ges inför ett eventuellt möte. Syftet är att undersöka smarta praktiker i människors möte med varg och därmed belysa hur vargmötet färgas av kulturella föreställningar om människan som skapelsens krona.

ELD OCH STÅL

I folktraditionen är eld ett av de vanligaste förekommande motiven när det gäller att hålla vargarna ifrån sig (Herlitz & Peterson 2011:42). Från den åländska skärgården berättas om en man som stötte på varg när han gick över isarna på en nattlig friarfärd. För att hålla vargarna på avstånd satte han först eld på sin näsduk och sedan på skjortan (SLS 998 1970:27). En mer utvecklad användning av eld som skydd är bruket av eldvapen. I en kort notis i *Hufvudstadsbladet* från 1926 framgår det till exempel att en högre tjänsteman och en slaktare hade anfallits av en vargflock när de färdades i släde. Tjänstemannen blev illa riven, medan slaktaren klarade sig bättre eftersom han hade med sig sin stora slaktarkniv. Dessvärre höll det ändå på att sluta illa för de två män-

nen eftersom blodlukten "gör som bekant vargarna ännu galnare". En ung man beväpnad med bössa kom till undsättning och lyckades skrämja vargarna på flykten (Hbl 20.2. 1926). Notisen säger inget om orsaken till färden eller varför det något omaka paret färdades tillsammans, utan fokus ligger vid vargöverfallet och räddningen i sista stund. Lösningen finns inte i den närgångna och blodiga kampen, utan kommer först med mannen som använde sin bössa.

Att hålla avstånd eller att helt och hållet undvika möte med varg framställs som eftersträvanvärt i berättelser som denna, men om man ändå tvingas till närkontakt så gäller det att vara förberedd. I detta avseende framstår det även som betydelsefullt att känna till vargens svagheter och att kunna utnyttja dem. I djursagor framställs vargen ofta som listig, men i motsats till räven porträtteras den också som grym. Dess påstådda blodtörst är enorm. Här framträder den folkfigurvarg som Mary Midgley (1996:19) har identifierat, den glupske dråparen med sin våldsamma och allmänt bestialiska natur. Djurets råa styrka och blodtörst är samtidigt dess svaghet, och människan kan överlista den. I berättartraditionen görs detta exempelvis genom att människan – mannen – gömde sig under ett stort kar, beredd med kniv eller yxa. När vargarna kom hackade mannen huvud och tassar av dem (SLS 998 1970:31). Man kunde därmed få de blodtörstiga vargarna att spela en i händerna: På grund av blodlukten från sina artfränder gav de sig på varandra (Odstedt 2004:51).

YXA I STÖVELSKAFTET

Som nämndes inledningsvis har frågan om hur att agera smart i vargmöten aktu-

aliserats i vår samtid. Det finns viss kontinuitet avseende vad som anses vara ett smart agerande. I en artikel i *Österbottens Tidning* från 2018, som handlar om en skogsarbetare som träffade på tre vargar när han lämnade skogsmaskinen för att kontrollmäta virket han avverkat, återkommer till exempel yxan. Han var vid tillfället endast beväpnad med ett måttband som han kastade mot vargarna samtidigt som han sprang mot dem för att nå hytten till maskinen. Enligt artikeln bär mannen sedan dess alltid en liten yxa i stövelskaftet, för "man blir galen om man hela tiden tänker på vad som kan smyga runt i buskarna" (Lillkvist 2018). Det är som om han försöker råda bot på något slags vargparanoia genom ständig beredskap. Yxan förfaller vara en i sammanhanget smart åtgärd (även om det är en liten yxa), men samtidigt gör yxan i stövelskaftet att vargen är ständigt närvarande. För varje steg han tar påminner yxan honom om vad han befarar ska hända. Trots att måttbandsrullen uppenbarligen räckte till vid mannens inledande, verkliga och skrämmande möte med varg, fordras alltså ändå en yxa för att hantera det föreställda vargmötet.

DJURLIKA PRAKTIKER: FLYKT OCH OLJUD

"Att möta en varg" lyder en rubrik på webbplatsen Suurpedot.fi (sv. *De stora rovdjuren*), som upprätthålls av jord- och skogsbruksministeriet, miljöministeriet, Forststyrelsen, Naturresursministeriet och Finlands viltcentral. De råd som ges om hur en vuxen person ska bete sig vid ett vargmöte sammanfattas på webbplatsen: Man ska ta sig bort från de alltför närgångna vargarna och undvika att springa. Om det inte går att ta sig därifrån ska man klättra

Illustration: Terese Bast

upp på en sten eller i ett träd. Om vargen uppträder hotfullt och man inte genast kan ta sig därifrån ska man undvika direkt kontakt med vargen och så lugnt som möjligt försöka ta sig ur situationen. De här råden innebär framför allt att man ska skapa ett avstånd mellan sig själv och djuret. Om vargen trots allt anfaller ska man skrika högt, försöka se så stor ut som möjligt, vifta med armarna och inte ge upp under några som helst omständigheter. Det är den fysiskt överlägsne vargen som framträder här och den ska man försöka lura genom att överdriva sin kroppsstorlek och därigenom få vargen att ge upp sitt anfall. Man ska försöka verka större och därmed farligare än man egentligen är. Vargen framträder här som en värdig motståndare till människan. Eftersom människan berövats sina mänskliga attribut, redskapen, är det två (rov)djur som möts på lika villkor.

Webbsidan uppmanar även människor att meddela nödcentralen om vargen beter sig hotfullt och helst ska man uppvisa ett stoiskt lugn i väntan på undsättning. Om vargens beteende inte är hotfullt uppmanas man meddela sin vargobservation till rovdjurskontaktpersonen i den lokala jaktvårdsföreningen. Vad som egentligen är hotfullt vargbeteende preciseras inte och det är två helt olika vargbilder som framträder i myndigheternas uppmaningar. Den första visar upp bilden av en fiende som kan hanteras genom särskilda, djurlika praktiker, i förening med bruket av modern kommunikationsteknik. Den andra bilden vilar på idén om människan som besökare i naturen på säkert avstånd från vargen. I båda fallen framstår vargen som farlig eftersom den beskrivs som något som förväntas bete sig hotfullt och som något man uppmanas hantera med olika smarta praktiker.

TELEFON OCH ÖVERFALLSSPRAY: NYA MATERIALITETER, NYA PRAKTIKER

Råden som myndigheterna ger tas emot, ifrågasätts, tolkas och omsätts i praktiken. En central fråga i debatter och diskussioner om hur man ska förhålla sig till vargar är om de utgör en fara för människor eller inte. Under år 2018 rörde sig en varg i den tätbebyggda landsorten Oravais, och vargobservationer gjordes på folks gårdsplaner och utanför skolgården. Myndigheterna kontaktades i hopp om att ett avlivningstillstånd skulle beviljas så att kontakt med varg helt skulle upphöra, men eftersom vargen, av myndigheterna, inte ansågs bete sig hotfullt utfärdades inget sådant.

Många föräldrar var upprörda, och skolans rektor kände sig uppgiven. I en tidningsartikel berättar rektorn att han upprepade gånger varit i kontakt med polis och viltvårdscentralen för att få råd om vad ett barn ska göra om det möter en varg. Polisen påpekar, enligt rektorn, att man ska ringa 112, det allmänna nödnumret. Rektor ställer sig frågande till huruvida en sjuåring ska behöva ha en telefon med sig och dessutom klara av att ringa nödnumret. Viltvårdscentralens råd ifall en varg biter sig fast var, återigen enligt rektorn, att sticka fingrarna i vargens ögon. Även detta uppfattade rektorn som orimligt och menar dessutom att det är "ett grymt råd åt barn i dagens Finland". Ett sådant råd föder trauma istället för trygghet (Eriksson 2018).

Rädslan för varg är på många håll stor, bland både vuxna och barn. I ett debattinlägg i *Österbottens Tidning* (18.4.2018) skriver en mamma om sin dotters vargskräck. Den nioåriga flickan är så rädd för varg att hon inte vågar leka ensam utomhus eller gå de drygt 200 metrarna

från taxihållplatsen efter skoldagens slut. Mamman berättar att dottern i fickan har överfallsspray som ska riktas mot vargens ögon om den angriper. I sin väska har hon även, en visselpipa och en tuta som ska användas för att föra oväsen med och därmed skrämma en potentiell angripare på flykten. Berättelsen uppvisar ett släktskap med sagan om Rödluvan, den oskyldiga flickan som rör sig i ett hotfullt landskap. Vargen beskrivs som en potentiell "föröware" som kan bekämpas på ett liknande sätt som en överfallande våldtäktsman. Det finns dock en avgörande skillnad. Rödluvan lät sig luras av den listiga vargen och räddas av en jägare. Dagens Rödluva är en smart aktör som inte låter sig luras och som är redo att hantera angriparen med hjälp av ny teknik.

DEN TÄNKANDE MÄNNISKAN OCH PRIMITIVA VARGEN

Om man betraktar berättelser om möten med varg ur ett smarthetsperspektiv ser vi att det finns stor variation och kreativitet i sätt att vara "smart" när människa möter varg. Oron för varg har stimulerat både fantasin och beredskapsformerna. De äldre berättelserna visar hur den fysiskt underlägsna människan har tämjt både eld och järn och åstadkommit redskap med vilkas hjälp man kan försvara sig mot varg. Här intar bössan en central position, en oslagbar kombination av eld och metall. Sådana berättelser kan förstås som civilisationsberättelser som förstärker bilden av den tänkande människan, *homo sapiens*, som skapelsens krona. Även om vargen tillmäts intelligens är det människan som överglänser djuret i såväl äldre som nyare berättelser. Vargen framställs direkt och indirekt som driven av en primitiv blodtörst. På så sätt bidrar vargen

till att stabilisera gränsen mellan kultur och natur.

I dag styr lagstiftningen vad som är möjligt för människan att göra, men begränsningar i lagen ger upphov till kreativa lösningar: Överfallsspray, visselpipor, tutor och mobiltelefoner har ersatt eld och vapen. Men sådana smarta lösningar innebär samtidigt att vargen görs ständigt närvarande som ett potentiellt hot och på så sätt förstärks det som Heta Lähdesmäki och Outi Ratamäki (2015) omtalar som den diskursiva resursen om "den farliga vargen". Kulturbundna och sega tanketraditioner – oberoende av vilka dessa är – om vargen utgör grunden för hur vi förstår och agerar i möten med vargen istället för att låta sådana möten präglas av kunskap om arten.

KÄLLOR

- SLS 998 1970:27 Man f. 1912 på Houtskär. Inspelning gjord av John Hackman och Ann-May Sandelin.
- SLS 998 1970:31 Man f. 1897 på Houtskär. Inspelning gjord av John Hackman.
- Hufvudstadsbladet* 20.2.1926.
- Eriksson, Heidi, 2018. Gör barnskyddsanmälan på grund av vargarna. *Österbottens Tidning* 10.10.2018.
- Lillkvist, Marcus, 2018. Har mött tre vargar, bär yxan i stöveln. *Österbottens Tidning*, 28.1.2018.
- Suurpedot.fi. (<http://www.suurpedot.fi/sv/de-storarovdjuren-och-vi/nar-man-moter-ett-stort-rov-djur/att-mota-en-varg.html>)

REFERENSER

- Herlitz, Gillis & Per Peterson, 2011. *Vargen. Kramdjur och hatobjekt*. Malmö: Liber.Lähdes-

mäki, Heta & Outi Ratamäki 2015. "Kykenemekö luopumaan susifetissistä? Kriittinen luenta suomalaisesta susihistoriasta", i Hiedanpää, Juha & Ratamäki, Outi, *Suden kanssa*. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.

Midgley, Mary 1996: *Beast and man: The roots of human nature*. London & New York: Routledge.

Odstedt, Ella, 2004: *Norrländsk folktradition: Upp-teckningar i urval och med kommentar av Bengt af Klintberg*. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala.

SUMMARY

What is smart when human meets wolf?

(Vad är smart när människan möter varg?)

This article examines stories about smart behavior when encountering wolves. The aim is to analyze such stories as narratives that (re)produce the idea of Homo Sapiens as the crown of the creation, and as a kind of narrative fixing of the border between culture (civilization) and nature. The material at hand consists of archive material, newspaper articles and a government web site with information about large predators in Finland. Despite the fact that the wolf is ascribed high intelligence, the human counterpart normally outsmarts the animal in the stories by being smarter. The physically inferior man defends himself against wolves by, for instance, using fire and iron. Thus, the idea of Man as superior to the wolf does not only rest on an ability to control the animal, but to domesticate other aspects of nature as well.

Keywords: wolf, fire and iron, cultural ideas, civilization narrative.

Sofie Strandén-Backa holds a PhD degree from the Department of Folklore studies at Åbo Akademi University, Finland.

Att ta en tugga av havet

Om blå åkrar, grön ekonomi och den smarta tångens svåra resa

CECILIA FREDRIKSSON är professor i etnologi vid institutionen för service management och tjänstvetenskap, Lunds universitet. Hennes forskning är inriktad på analyser av konsumtion ur samtida och historiska perspektiv. Hon har skrivit om hållbar konsumtion och vardagsliv, alternativa handelsplatser och kreativitetens villkor i olika sammanhang.

FILIPPA SÆWE är docent i tjänstvetenskap vid institutionen för service management och tjänstvetenskap, Lunds universitet. Hon har forskat på kommunikativa praktiker med koppling till stadsförnyelse. Idag forskar hon om sociala konstruktioner av marknader ur ett hållbarhetsperspektiv med fokus på samexisterande värden.

Frostnätter och vardag i stan byts mot helg och hela havet stormar på sommarstället. Det blå kastar upp tång och jag ser så fram emot att börja använda det ännu mer i min odling. Förr i tiden åkte bönderna skytteltrafik till kusterna för att lassa till åkrarna. En bortglömd mineralbomb och ypperlig jordförbättring som är värd att tuffa iväg med även till den minsta odling.¹

Så förmedlar en stadsodlare på Instagram, under hashtaggen #blåstång, hur hon upptäckt tång som resurs. I kommentarsfältet följer olika erfarenheter av tångens egenskaper. En odlare berättar att tången används till sparris eftersom sparrisen "lär komma från strandängar" och att det ska vara bra med tång som gödning. Själv har hon ingen erfarenhet och har hört om gifter i tången och att den kan vara för salt. Men eftersom sparris behöver mycket näring och tål salt har hon bestämt sig för att testa.²

Vi ser idag ett växande intresse för tång som bortglömd resurs. Detta sammanfaller med ett utbredd intresse för miljö och hållbar konsumtion (jfr Moisander 2008; Miller 2012; Fredriksson 2016). Men det finns också farhågor kring vad tången faktiskt innehåller. I den här texten tar vi utgångspunkt i hur tång får olika betydelser som smart fenomen.³ Genom att utgå från hur tång tar plats, gestaltas och fogas samman i specifika kontexter skriver vi in oss i ett kulturanalytiskt angreppssätt som innebär att undersöka kopplingar mellan olika aktörer och praktiker (jfr Kopytoff 1986, Czarniawska 2007; Ekström 2017, Kaijser 2018). För att följa tångens resa in i det svenska köket har vi låtit tången leda oss till olika platser och aktörer. Tång kan uppfattas som tidlöst och trivialt, men framställs ofta som ursprungligt och framåtblickande. Alger beskrivs som hälsosamt och nyttigt,

men också som smutsigt och giftigt. Tång är ett motsägelsefullt fenomen och har, som andra naturresurser, förmåga att organisera kultur och samhälle (jfr Douglas 1999; Falk 1994; Jackson 2010). Men den smarta tången har också superpotentialer som kan innebära både risker och möjligheter.

SMART AGENT I FRAMKANT

Idag finns stora förväntningar på ett växande vattenbruk och alger betraktas som framtida proteinkälla. Tång har många fördelar och kan odlas utan konstgödsel, bevattning och kräver ingen jordbruksmark. Inte sällan betonas förmågan att göra "miljön en tjänst" eftersom algerna tar upp kväve och fosfor ur havet.⁴

Intresset för att odla tång i Sverige har också tagit fart under senare år, inte minst beroende på ett antal stora forskningsprojekt som adresserar tångens fördelar. "Det fina med alger är ju att du kan göra allting med det", säger en av de tongivande algforskarna i Sverige.

Det finns ju ingenting som växer så fort som dom här algerna. Vi sätter ut våra alger när dom är två, tre millimeter stora. Sen är dom över tre meter långa efter fem månader. Det finns inget landbaserat som kan mäta sig med det. /---/ Och algerna har ju också fördelarna att dom plockar upp närsalter och kan också fungera som en koldioxidfälla.⁵

Här blir tången en smart agent som plockar upp salt och gillrar fällor för koldioxiden. Andra försök handlar exempelvis om att göra plast och papper av sockertång. En forskare uttrycker att "polymererna finns redan på plats i algerna" och "bara ligger och väntar" på att användas.⁶

Tångens olika fördelar uttrycks som en slags inneboende tjänstvillighet som bara väntar på att få tas i bruk. Muggen som tillverkats av alger blir ett miljösamt engångsalternativ som kan ätas upp efter användning.

ATT SKÖRDA UNDER YTAN

Tång kan vara framtidens råvara. Medvetna om det valde Linnea Sjögren och Jonas Pettersson att säga upp sig från sina jobb som bibliotekari-er i Göteborg för att starta tångverksamhet.⁷

Längs den svenska västkusten har lokala entreprenörer valt att satsa på tång som råvara för leverans till utvalda restauranger och återförsäljare. Linnéa beskriver att det inte längre fanns någon kreativ energi i det liv hon levde.⁸ Hon längtade efter något annat och hittade "ett hål i marknaden" efter att ha läst en artikel i tidskriften *Gourmet* som handlade om svensk tång och mat.

En av de utmaningar som blivit tydlig för Linnea är den rädsla som många människor känner inför "naturlig mat". Detta är något som gör henne ledsen och hon försöker lära folk att inte vara rädda, "slänga kryddmättet" och plocka mat ur "naturens skafferi".⁹ Självt känner hon sig rik när hon går hem med en påse färsk tång och berättar att det är lite som att hitta ett fint kantarellställe i skogen. I verksamheten erbjuds bland annat självplockning och tångsafaris i kombination med naturupplevelser och matlagning med tång.

Linnéas erfarenhet som entreprenör handlar om krav på förnyelse, kreativitet och förmåga att vara i ständig rörelse (jfr Ekström & Jönsson 2016). Men till skillnad från det ekonomiskt orienterade entreprenörskapet är Linnéas rörelser främst

orienterade kring hållbarhet och den lokala miljön. Ur ett ekoprenörsperspektiv (Isaak 2002) bygger Linnéas praktik snarare på kreativt självförverkligande än ekonomiska vinster (jfr Reckwitz 2017). Här blir tången en exklusiv produkt i en småskalig verksamhet som skapar grönt värde i en lokal kontext (jfr Hultman & Sæwe et al. 2018). Men i vilka former och sammanhang kan tången skapa värde utanför det lokala och exklusiva sammanhanget? Vad krävs för att alger ska nå en större marknad?

VAD HINDRAR TÅNG FRÅN ATT BLI EN STAPELVARA?

"Sugen på att ta en tugga av havet?" undrar ICAs chefsdietist och liknar det som döljer sig under havsytan vid ett grönsaksland som är fullt med alger och sjögräs. För att ge inspiration har ICA-kockarna också tagit fram sex "läckra recept med havets grönsaker".¹⁰ Men även om tång finns att köpa i en del matbutiker är det en sällsynt råvara i det svenska köket. Vardagens mat- och inköpsrutiner är sällan öppna för förändring (jfr Kaufmann 2010; Jönsson 2012). Här har handeln ett viktigt ansvar för att erbjuda gröna produkter och uppmuntra till hållbar konsumtion (Fuentes & Fredriksson 2016).

Hos marketingbyrån Retail House finns lång erfarenhet av hur lanseringen av nya produkter fungerar. Här menar man att utmaningen med innovation i handeln handlar om implementering och kategorisering. Vad gäller försäljning av tång i butik är en av de första frågorna som marknadsföraren ställer sig ifall det är "en fiskprodukt eller en växtbaserad produkt".¹¹ Ofta hamnar den klimatsmarta produkten på en avsides hylla.

Till skillnad från handeln har en del restauranger lyckats synliggöra tången som ny kulinarisk erfarenhet. Inom algforskningssfältet uppfattas kocken som en viktig förmedlare:

Då börjar det plötsligt bli gott att äta alger. [...] Det är först när dom börjar använda det.¹²

Introduktionen av tång i det svenska köket verkar alltså gå genom exklusiva restaurangmenyer och guidade tångsafaris med självplockning. Men sammanfogningen av tång och den svenska matkulturen sker också genom ett aktivt intresse för det som är annorlunda. Så blir den asiatiska kulturen förebild för både ett hälsosamt sätt att äta och för ett annat sätt att organisera samhället:

Japaner hör till de mest långlivade människorna på jorden och vissa forskare tror att deras intag av alger – otroliga fem kg per person och år – spelar en roll i detta. De drabbas också mer sällan av demens och tarmcancer.¹³

Så beskrivs algernas smarta hälsoegenskaper i en tidskrift för forskning, och i en annan kontrasteras det snåriga europeiska regelverket mot det asiatiska: Det finns så mycket regler här för att introducera nya livsmedel.¹⁴

Svårigheten att introducera tången i det svenska köket vilar på olika förklaringsmodeller som handlar om butikernas bristande innovationsförmåga, EU:s och det svenska livsmedelsverkets stränga regelverk samt konsumenternas ointresse, okunnighet och ovilja till förändring. Här aktiveras föreställningar, förhoppningar och påståenden kring tångens hälsobringande och hållbara egenskaper. Men här blir också spänningen mellan hälsa och miljö tydlig. Kan en produkt bli för smart och för svår att identifiera?

SMART TÅNG OCH TRÖGT LÄRANDE

Många har ju bilden av att man simmar och badar i havet. Och så finns det här läskiga på botten som man inte vill stoppa ner fötterna i. Men om man går ut i vadarstövlar, tar upp tångruskor och tittar i vattenkikare och ser vad det är och vilka djur som lever där. Om man sen pratar om det och kanske smakar lite på det så får man en helt annan bild. Vissa tycker det smakar jätteläbbigt och andra vägrar smaka överhuvudtaget. Och vissa tycker det smakar gott.¹⁵

På det marinpedagogiska centret i Malmö arbetar man med att "bryta ytan" för att alla ska "få tillgång till kunskap" och bli "havsmidvetna". Ofta kommer skolklasser som får fänga och undersöka alger längs stranden utanför. Ambitionen att ge en förändrad bild av havet tar sig uttryck i en lärorik upptäcktsfärd genom algernas magiska reproduktionssystem och deras betydelse för miljö och hälsa.

Även här blir det tydligt hur tången både är nyttig för individen och viktig för miljön. Men kan tångens smarta superpotentialer leda till att den blir trögflytande på en marknad som saknar de kulturella förutsättningarna? Introduktion av en ny råvara kräver ett sammanhang som förmår skapa mening runt produkten. Förändringsbenägenheten kopplat till vad vi äter och det vi betecknar som en "god" måltid är i många fall extra trög (jfr Douglas 1999).

Den marina miljön har en viktig roll i omställningen till en grön ekonomi där havets blå åkrar kan bilda utökad odlingsyta. Alger kan odlas eller skördas för matproduktion, men också för att minska övergödning och som energikälla. Vi har visat hur tången kopplas till hållbarhet och hälsa, men också hur den kan uppfattas som främmande och farlig.

Alla vill vara smarta. Förändring är trögflytande. Forskare, entreprenörer, eko-

prenörer, kockar och marinpedagoger blir viktiga agenter. Men hur ska de nå fram i vardagsbruset? Vill vi bara vara vilda, modiga och njuta under restaurangbesöket, på stranden eller på ett företagsevent? Hur skapar vi ett ansvar i alla leden för en mer hållbar matkultur?

Hållbar och smart utveckling förväntas genomsyra framtiden. Men det är en svår resa att omforma häftiga upplevelser till nya vanor. Vi har visat hur tången likt en multiagent kan röra sig och aktiveras inom olika fält. Tångens rörlighet är en lockande potential men i relation till skapandet av nya vanor kan den upplevas både som trög och svåridentifierbar.

NOTER

¹ Instagram: adlerodlar

² Instagram: naturarv

³ Artikeln skrivs inom ramen för det tvärvetenskapliga Formas-projektet "Marina resurser på nya marknader" 2019-2021

⁴ www.havet.nu/havsutsikt/artikel/algburgare-och-rakprotein

⁵ Intervju Fredrik Gröndahl

⁶ www.fria.nu/artikel/123005

⁷ www.gazzine.com/de-lever-pa-att-skorda-och-salja-vild-tang/

⁸ Intervju Linnéa Sjögren

⁹ Intervju Linnéa Sjögren

¹⁰ www.ica.se/halsa/artikel/alger-i-mat-6-recept/

¹¹ Intervju Martin Moström

¹² Intervju Fredrik Gröndahl

¹³ www.forskning.se/2018/06/05/tang-pa-tallriken-bra-for-tarm/

¹⁴ www.extrakt.se/det-ar-slemmigt-men-valdigt-anvandbart/

¹⁵ Intervju Anna Särnblad

KÄLLOR

Instagram: adlerodlar

Instagram: naturarv

www.extrakt.se/det-ar-slemmigt-men-valdigt-anvandbart

www.fria.nu/artikel/123005

www.forskning.se/2018/06/05/tang-pa-tallriken-bra-for-tarm/
 www.gazzine.com/de-lever-pa-att-skorda-och-salja-vild-tang
 www.havet.nu/havsutsikt/artikel/algburgare-och-rakprotein
 www.ica.se/halsa/artikel/alger-i-mat-6-recept

REFERENSER

Czarniawska, Barbara 2007. *Shadowing and Other Techniques for Doing Fieldwork in Modern Societies*. Malmö.

Douglas, Mary 1999. *Implicit Meanings – Selected Essays in Anthropology*. London: Routledge.

Falk, Pasi 1994. *The Consuming Body*. London: Sage.

Ekström, Karin M. & Jönsson, Håkan 2016. *På resa i matlandet*. Stockholm: Carlsson.

Ekström, Simon 2017. *Humrarna och evigheten: Kulturhistoriska essäer om konsumtion, begär och död*. Göteborg: Makadam.

Fredriksson, Cecilia 2000. "Den designade potatisen: Kulturella perspektiv på genmodifierade kulturväxter", i Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.), *Arvets kultur. Essäer om genetik och samhälle*. Lund: Nordic Academic Press.

Fredriksson, Cecilia 2006. "Vikten av ett majskorn. Ölet Kenth och introduktionen av Sveriges första GMO-livsmedel", i Burstedt, Anna, Fredriksson, Cecilia & Jönsson, Håkan (red.), *Mat: Genealogi och gestaltning*. Lund: Studentlitteratur.

Fredriksson, Cecilia 2016. "Med lätt bagage. Om köpstopp, utrensning och hållbar konsumtion", i *Kulturella Perspektiv*, 25(2), 39–48.

Fuentes, Christian & Fredriksson, Cecilia 2016. "Sustainability service in-store: Service work and the promotion of sustainable consumption", i *International Journal of Retail & Distribution Management*, Vol. 44, No. 5, 492–507.

Hultman, Johan & Särwe, Filippa et al. 2018. "Nordic fisheries at a crossroad", i *TemaNord* 2018:546.

Isaak, Robert 1998. *Green Logic: Ecopreneurship, Theory and Ethics*. Sheffield: Greenleaf Publishing; West Hartford, CT: Kumarian Press.

Jackson, Peter 2010. "Food stories: consumption in an age of anxiety", i *Cultural Geographies* 17(2) 147–165.

Jönsson, Håkan 2012. *Den gastronomiska revolutionen*. Stockholm: Carlssons.

Kaijser, Lars 2018. "Farliga hajar, hotade hajar", i Ekström, Simon & Kaijser, Lars (red.), *Djur: Berörande möten och kulturella smärtpunkter*. Göteborg: Makadam.

Kaufmann, Jean-Claude 2010. *The Meaning of Cooking*. Oxford: Polity Press.

Kopytoff, Igor 1986. "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", i Appadurai, A. (red.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Miller, Daniel 2012. *Consumption and It's Consequences*. London: Polity Press.

Moisander, Johanna 2008. *Representation of Green Consumerism*. VDM Vorlag.

SUMMARY

Take a Bite of the Sea. About blue fields, green economy and the difficult journey of the smart seaweed

(Att ta en tugga av havet. Om blå åkrar, grön ekonomi och den smarta tängens svåra resa)

The marine environment has an important role to play in the change-over to a green economy where the blue fields of the sea can form new and expanded cultivation spaces. Over the recent years there has been an increasing interest for seaweed as food in Europe. In this article we follow the seaweed's journey into the Swedish cuisine by letting it lead us to different places and actors. Seaweed are perceived as timeless and trivial, but is often presented as authentic and forward-looking. Seaweed are described as healthy and useful, but also as dirty and toxic. Seaweed is a contradictory phenomenon and it has like other natural resources the ability to organize culture and society.

Keywords: Seaweed/algae, marine resources, sustainable markets, ecopreneurship.

Cecilia Fredriksson, Professor in Ethnology, Department of Service Management, Lund University, Sweden.

Filippa Särwe, Associated Professor in Service studies, Department of Service Management, Lund University, Sweden.

Det smarta hemmets mundanisering

ROBERT WILLIM är docent i etnologi och konstnär, verksam vid institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hans forskning handlar om digitala kulturer och om hur praktiker och föreställningsvärldar växer fram och förändras.

Fotograf: Susanne Ewert.

Under de första decennierna av 2000-talet är *det smarta hemmet* ett välanvänt begrepp för att beskriva hur utrustning i människors hem kan automatiseras och kopplas samman med hjälp av digital teknik. En rad olika produkter och tjänster som ska skapa högre komfort och säkerhet, bättre effektivitet och nya upplevelser i hemmiljöer marknadsförs med ordet smart. I praktiken handlar det ofta om att så kallade smarta system består av ting försedda med mjukvara som kan kopplas ihop via digitala protokoll och är styrbara via en app. Ett exempel är Philips smarta belysningsystem Hue. Med utgångspunkt i detta system och i begreppet *mundanisering* kommer jag diskutera några av villkoren som kännetecknar det smarta hemmet och integrationen av avancerad teknik i vardagslivet. Diskussionen tar utgångspunkt i exempel från Sverige och Nordeuropa, även om resonemangen kan vara relevanta även för andra delar av världen.¹

MUNDANISERING

Det smarta hemmet kan ses som en förlängning av den automatisering, standardisering, effektivisering och modernisering av hemmiljöer som har präglat det senaste seklet i Europa (Kennedy et al. 2020). Utvecklingen, som omfattar visioner och utopiska föreställningar om framtida bättre hemmiljöer, har flera sociala och politiska dimensioner (Heckman 2008; Pink 2004; Shove 2003; Strengers & Nicholls 2018). Effektivitet, trivsel och bekvämlighet i hemmiljöer har eftersträfvats genom rumslig organisation samt funktioner och design som möjliggör vissa praktiker och försvårar andra (se Jönsson 2017; Löfgren 2015).

Mycket av den teknik som säljs som del av det smarta hemmet lanseras som iögonfallande och innovativ. Om den blir framgångsrik transformeras den sedan ofta gradvis till ignorerad infrastruktur. Under de första årtiondena av 2000-talet balanserar en rad nya tjänster och tekniker på gränsen till att upplevas som förgivettagna infrastruktur i många svenska hushåll.

Vardagliggörande och anpassning av teknik och medier har sedan 1990-talet kallats för *domesticering* (Silverstone et al. 1992). Begreppet används för att förklara hur ny teknik kan integreras i vanor och rutiner och bli till en självklar del av vardagen. I själva verket blir mycket teknik aldrig tämjad eller domesticerad. Den vardagliggörs men förblir också ogripbar och svårkontrollerad. Teknisk och organisatorisk komplexitet göms och blir del av en ignorerad infrastruktur. Tänk bara på den geografiskt spridda teknik, all organisering, allt arbete och alla de relationer och omständigheter som krävs för att generera förutsättningarna att med hjälp av en app öppna ett dörrlås, justera temperatur på ett element eller att tända en lampa i det smarta hemmet.

Komplex teknik som integreras i vardagslivet ger möjlighet till nya handlingar, upplevelser och bekvämlighet, samtidigt som de tekniska systemen är svåröverblickbara och omöjliga att på egen hand kontrollera. Denna gradvisa integration av komplex teknik i vardagslivet har jag valt att kalla för mundanisering (Willim 2017). Processen baseras på två delar som gör att tekniken efterhand ignoreras. För det första döljs komplex teknik genom det sätt på vilket tekniken är designad, något som bland annat kallas för *black boxing* (Latour 1987; Pasquale 2015). Medieforskaren Lisa Parks (2012) talar om *infrastructural*

concealment, för att beskriva hur teknisk infrastruktur göms och därmed kan ignoreras av allmänheten. För det andra osynliggörs tekniken genom vardagliggörande, genom att den blir del av förgivettagna vanor och rutiner. Dessa två sidor är centrala för mundaniseringsprocessen, inte minst eftersom de förstärker varandra.

När den tekniska komplexiteten döljs, blir tekniken lättare att vardagliggöra eftersom människor inte behöver koncentrera sig på hur något egentligen fungerar. Det som i sin tur har blivit del av rutiner och det förgivettagna ifrågasätts sällan av användare, vilket gör att det som finns i teknikens "svarta lådor" och under gränssnitten kan förbli dolt och förändras obemärkt. Ibland måste användaren godkänna en förändring, t.ex. om datahantering. Godkännandet sker dock i regel slentrianmässigt utan att beskrivningar av förändringen granskas, ofta via ett klick i en ruta som dyker upp på någon skärm. Många människor accepterar att inte ha kontroll över systemen mot att de får tillgång till de upplevelser som tjänsterna och tekniken erbjuder. Komplexa och för människor ogripbara system, som till exempel smarta hem-lösningar, kan härmed omvandlas till ignorerad infrastruktur.

SMART BELYSNING

Ljussättning av hemmiljöer är ett exempel på hur smarta hem-produkter kan bli relativt framgångsrika. Olika producenter erbjuder 2020 det de kallar för smart och intelligent belysning. Det handlar om system baserade på en centralenhet till vilken lampor och armaturer via trådlöst nätverk kopplas. Med hjälp av en app kan sedan lamporna styras.

En av de större leverantörerna av belys-

ningssystem är i skrivande stund Philips, som med sitt varumärke *Hue* erbjuder "intelligent belysning" för att lysa upp tillvaron: "Philips Hue förvandlar din vardag. Du blir väckt försiktigt på morgonen, får energi som räcker hela dagen och får ett varmt välkomnande när du kommer hem. Rätt belysning förändrar allt." (Philips Hue). En central del i marknadsföringen är att lamporna kan erbjuda 16 miljoner färger och en rad iögonfallande ljusupplevelser. De kan till exempel kopplas samman med musik från Spotify eller film från Netflix.

Redan vid installationen krävs det att en rad tekniska lösningar och löpande abonnemang finns på plats. Det behövs bland annat en smartphone, el och ett trådlöst nätverk med internetkoppling. För att kunna optimera upplevelserna ska systemet helst kombineras med kompatibel utrustning och tjänster från företag som till exempel Apple, Amazon eller Google. Ska tjänsten användas med Spotify eller Netflix, behövs även abonnemang på dessa tjänster.

Löpande kontinuerlig konsumtion av tjänster är en förutsättning för det smarta hemmet. Ett Apple-id eller Google Play-konto med anslutet kreditkort, Internet-uppkoppling och konton hos flera andra företag är ett villkor för att överhuvudtaget kunna konfigurera ett hem med sammankopplad digital och automatiserad utrustning. De tjänster som erbjuds via löpande kontinuerlig konsumtion är ofta svåra att avsluta, eftersom de flätas samman genom en rad bindningar till rutiner, olika tjänster och upplevda behov. Vad skulle det till exempel innebära att säga upp sitt Apple- eller Google-konto när en rad tjänster är kopplade till det? När denna väv av tjänster, teknik och system börjar integreras i vardagslivet är det ef-

terhand svårt att överblicka förutsättningarna. Var börjar och slutar allt det som genererar det smarta hemmet?

FÖRSKJUTNINGAR

När tekniska system blir integrerade i vardagslivet sker en möjlig förskjutning mot att nya tjänster och produkter efterhand kan uppfattas som en förgivettagen infrastruktur. Det är viktigt att vidare undersöka hur det i det smarta hemmet skapas just sådana förskjutningar. Vad blir standarduppsättningar och normer för digitalt sammankopplade ting i olika sociala miljöer och hem? Vad anses värt att betala för? För att svara på dessa frågor måste vi bättre förstå hur det smarta hemmet vilar på omfattande mundanisering, på all dagliga mikroprocesser, föreställningar och förväntningar.

När någon har investerat i ett system och börjat använda det i sitt hem och i sina kanske mest intima rum finns det i regel en förlitan att systemet är pålitligt, att det kommer att underhållas, uppgraderas och fungera säkert över tid. Men mundaniseringen osynliggör också vad som händer med den uppkopplade tekniken. Tekniska system kan, liksom företags affärsmodeller, förändras abrupt. Detta utan att användare märker det. Förändringar av algoritmer, ägarstrukturer, policyförändringar och samarbeten kan ske hos leverantörerna av olika tjänster, utan att det uppfattas av användare. Detta, ouppmärksamheten eller omedvetenheten, är en konsekvens av att komplexa system mundaniseras.

Nya möjligheter som erbjuds via ny teknik skapar också efterhand förskjutningar av uppmärksamhet och intressen. När Philips Hue har blivit del av vardagen

så uppmärksammas inte uppbyggnaden och konfigurationen av systemet. Likaså kan de funktioner och möjligheter systemet erbjuder efterhand uppfattas som självklara. Det som först uppfattas som överflödiga tillval kan gradvis övergå till att bli nya normer. Vilken färg, vilken belysning, vilken temperatur av vitt ljus, vilken ambiens vill människor ha i sina hem och i olika sociala kontexter (se Bille 2019)? Blir det standard med sammankopplade system och miljontals färger att välja mellan?

Det uppkopplade och smarta hemmet präglas som sagt av en svåröverblickbar väv av relationer, sammankopplingar och intressen. Tekniska system och olika intressenter integreras i vardagens vanor och infrastruktur och kan bli förgivettagna. Mundaniseringen är dock inte alltigenom solid. Det är sällan teknik fungerar helt friktionsfritt. I takt med att alltmer komplex teknik blir del av människors vardagsliv kommer också frågor om skötsel och underhåll att aktualiseras (Jackson 2014). Vem sköter konfigurationer och hur fördelas ansvar för drift och underhåll av tekniska system? Vad händer när smarta hem-lösningar blir till problem, när något av det som har dolts i tekniken och som blivit del av rutinerad vardag slutar att fungera? Då måste det som har mundaniserats hanteras och kan då också komma att ifrågasättas. Här finns tänkbara sprickor och variationer i mundaniseringsprocessen. För människor blir inte automatiskt passiva slavar under teknikens och storföretagens kontroll. Däremot blir komplex teknik och olika aktörer närvarande på nya sätt i människors liv. En närvaro som väcker brännande frågor om kontroll, kunskap och det varierande inflytandet hos de olika aktörerna. De processer vi nu ser mest som tendenser kan säga oss något

om hur det teknikpräglade vardagslivet kommer att gestalta sig i framtiden. Därför är det viktigt att studera hur mundaniseringen av det som idag kallas för smarta hem utvecklas över tid.

NOTER

- 1 Jag vill tacka redaktörerna för detta nummer av Kulturella Perspektiv, liksom alla de som vid seminarier och andra tillfällen har gett värdefulla synpunkter på hur texten och resonemangen om mundanisering har kunnat utvecklas. Texten baseras på forskning som bedrivs i projektet *Uppkopplade hem och avlägsen infrastruktur – En etnologisk studie av nätverksbaserad bemelektronik och föreställningar om genomgripande digitalisering*, finansierat av Vetenskapsrådet. I denna korta text kommer jag bara kort beröra några av de processer och praktiker som dykt upp i forskningen. Dessa tankar utvecklas i olika format, bland annat skriver jag löpande om forskningen på webbplatsen Mundania: <https://mundania.se/>

REFERENSER

- Bille, Mikkel, 2019. *Homely Atmosphere and Lighting Technologies in Denmark: Living With Light*. London: Bloomsbury Academic.
- Heckman, Davin, 2008. *A Small World: Smart Houses and the Dream of the Perfect Day*. Durham: Duke University Press.
- Jackson, Steven J., 2014. "Rethinking Repair", i Tarleton Gillespie, Pablo J. Boczkowski, & Kirsten A. Foot (red.), *Media Technologies: Essays on Communication, Materiality, and Society*. Cambridge Massachusetts: MIT Press, s. 221–239.
- Jönsson, Lars-Eric, 2017. "Byggnaderna, sakerna, arkivakterna", i Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.), *Kulturhistoria: En etnologisk metodbok*. Lund: Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University.
- Latour, Bruno, 1987. "Introduction: opening Pandora's black box", i *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Löfgren, Orvar, 2015. "The Black Box of Every-

- day Life. Entanglements of Stuff, Affects, and Activities", i *Cultural Analysis*, 13, s. 77–98.
- Pasquale, Frank, 2015. *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Philips Hue. <https://www.philips-hue.com/sv-se> (Acc: 2020-07-16).
- Parks, Lisa, 2012. "Technostruggles and the Satellite Dish: A Populist Approach to Infrastructure", i Bolin, Göran (red.), *Cultural Technologies: The Shaping of Culture in Media and Society*. London: Routledge.
- Pink, Sarah, 2004. *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. Oxford: Berg.
- Shove, Elizabeth, 2003. *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford: Berg Publishers.
- Silverstone, Roger, Hirsch, Eric, & Morley, David (1992). "Information and Communication Technologies and The Moral Economy of The Household", i Silverstone, R. & Hirsch, E. (red.), *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Strengers, Yolande & Nicholls, Larissa, 2018. "Aesthetic pleasures and gendered tech-work in the 21st-century smart home", *Media International Australia*, 166(1), s. 70–80.
- Kennedy, Jenny, Arnold, Michael, Gibbs, Martin, Nansen, Bjorn, & Wilken, Rowan, 2020. *Digital Domesticity: Media, Materiality, and Home Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Willim, Robert, 2017. "Imperfect Imaginaries.

Digitization, Mundanisation and The Ungraspable", i Koch, G. (red.), *Digitisation: Theories and concepts for empirical cultural research*. London: Routledge.

SUMMARY

The Mundanisation of Smart Homes

(Det smarta hemmets mundanisering)

The smart home around 2020 is based on interconnected software-equipped things that through automation are supposed to deliver new pleasures and conveniences. This technological makeover of domestic settings is characterised by consumption of things that are promoted as novel and spectacular. If successful, these things are then gradually transformed into ignored infrastructure, into paraphernalia of routinised everyday life. This is a process of *mundanisation*, through which complex technologies are seldom domesticated. Instead they are integrated in everyday life while still being incomprehensible and beyond control. I illustrate this process with examples from a smart lighting system.

Keywords: smart homes, infrastructure, consumption, digitalisation, mundanisation.

Robert Willim, Senior lecturer in digital Cultures at the Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University, Sweden.

Smarta tips och rörliga problem

Smarthet som kreativt förfaringssätt

ANN-HELEN SUND är doktorand i etnologi vid Åbo Akademi och skriver en avhandling om det egentillverkades skiftande betydelser, med arbetstiteln "Gör själv – om tillverkning, värde och transformation". Hennes arbete med avhandlingen understöds av Svenska litteratursällskapet i Finland.

i sammanhanget och genren "smarta tips" presenteras problem och lösningar i vardagen på allehanda uppfinningsrika, praktiska och ofta också humoristiska sätt. Hur många sätt att använda nylonstrumpbyxor smart är det möjligt att hitta på? Svaret, ifall man t.ex. frågar tidningen *Pirkkas* läsare, tycks vara oändligt. Denna populära tipsspalt i en finländsk dagligvaruhandelskedjas kundtidning tar emot och publicerar tips från sina läsare. Gamla och uttjänta nylonstrumpbyxor är det material som förekommer i flest tips, enligt tipsspaltens redaktör (Korhonen 2018). Man kan få intryck av att det pågår en inofficiell tävling i att hitta på så många smarta användningsområden som möjligt för just trasiga nylonstrumpor. Sådana kan bland annat användas som bälte, hårband, sil, gymnastikredskap, tvättpåse för små plagg och som förpackning och komprimerad förvaring av plastjulgranar (*Pirkka*). Det väcker frågor. Varför just nylonstrumpbyxor?

Och varför hitta på och dela med sig av allt fler nya sätt att använda sådana? Det är smarthetens relation till transformation och till formulering och lösande av problem jag ska diskutera i den här artikeln.

Enligt de Certeau (1988) är vardaglig praxis taktisk och kreativ. Människor arbetar med de förutsättningar och begränsningar som finns i deras vardag, manipulerar och hittar luckor, använder det som finns tillhands på nya sätt. Smarthet är ett vardagens infravärde (jfr Graeber 2013:233) och alla använder sig av det på något sätt. Tim Ingold (2013) talar på ett liknande vis om tillverkning (making) som ett pågående, aktivt arbete med de krafter och material som finns i omgivningen, i kontrast till ett synsätt där kreativitet förstås som påförande av former på en passiv värld. Smarthet, liksom kreativitet,

handlar om situerade praktiker, interaktion och transformation. Det handlar också om hur problem och lösningar framträder, formuleras och får fart.

Som en köksingång till frågor om hur problem och lösningar kan konstrueras och värderas samt de utmaningar, friktioner, begränsningar och möjligheter som människor kan möta och arbeta med i vardagligt liv, är tips i sin enkelhet intressanta.

SMARTHET I VARDAGEN

Sammanhang där smarta tips för vardagslivet tycks frodas är punkter där olika och ibland motstridiga moraliska värden sammanförs och hanteras – billigt, hälsosamt och gott, miljövänligt och enkelt. Centralt i de smarta tipsen är att med enkla medel lösa problem.

När tips antas för publicering i Pirkkas tipsspalt sker det genom en granskning av deras smarthet. Enligt tipsspaltens redaktör tar man i beaktande om tipsens förslag på tillvägagångssätt skapar fler (eller värre) problem än de löser genom att vara farliga eller kriminella (Korhonen 2018). Samtidigt är tipsens brukbarhet en fråga om vardagskunskap och något människor i den miljö tipsen behandlar själva kan bedöma. Det är också tipsens styrka – att de är taktiska och rör sig på en nivå som var och en själv kan ta itu med.

Det är som en konst att göra smarta kompromisser som tipsen ofta presenterar sig, men också som transformationer som kan likna magi. Vilka värden, normer och problem som kan vara inblandade i tipsen, lösningarna och kompromisserna, kan med tiden förändras även gällande ett och samma tips. Gårdagens sparsam-

hetstips kan stiga fram och få fart som dagens sparsamhets-, hälso-, återbruks- och klimattips.

I tipssammanhang har nylonstrumpor sällan kopplingar till hälsa och renhet eller karaktär av botemedel, i motsats till de tips på huskurer, rengöringsmedel och – metoder, som ibland går under benämningen husmorstips. I sådana tips träder enkla och pålitliga medel som t.ex. ättika, bikarbonat och citron fram med helande, renande och transformerande kraft, samtidigt som de framstår som ett bättre alternativ jämfört med produkter som visat sig skadliga för miljö och hälsa. Det är inte heller med hänvisningar till tradition, naturlighet eller äkthet som nylonstrumporna tas fram och tar sig fram, och de rör sig i allmänhet inte i sammanhang som har att göra med riskhantering. Medan husmorstipsens medel kan sägas vara universallösningar som söker sina problem, där nya tips skapas i takt med att lösningarna tillämpas på fler problem (t.ex. fler typer av fläckar), kan däremot trasiga nylonstrumpor ses som ett problem som söker sina lösningar. De rör sig i det transformerande sammanhanget återvinning och kan vara ett belysande exempel för hur problem och lösningar kan förstås där, och för vad det innebär att återvinna.

Nylonstrumpor är ett plagg som mycket snabbt och enkelt går sönder i användning, vilket ofta skapar förargelse och irritation. Samtidigt är materialet nylon också hållbart, starkt och elastiskt. De trasiga nylonstrumbyxorna har i denna situation möjlighet (och kanske skyldighet) att visa hur de kan bistå med något mer, vilket de smarta tipsen i all sin variation utgör en provkarta på. Hur kan förargelse vändas till seger? Hur långt kan en nylonstrumpa sträckas? Elasticiteten liksom experimentlusten är hög.

SMARTHET OCH HUMOR

Pirkkas tipsspalt kan ses som ett exempel på en vardagssmarthet där tipsare och läsare också är införstådda med att tipsen ibland ska tas med en nypa salt och är menade som skämt snarare än praktiska råd. Det komiska är inte långt borta i försök att "föreina det oförenliga", något som har definierats som karaktäristiskt för humor (Palmenfelt 1996:18). Det samma gäller för smarta tips som försöker slå flera flugor i en smäll, använda saker på andra sätt än det konventionella, och samtidigt låter annars åtskilda domäner mötas. Ett exempel på detta är ett tips i corona-tider om att dra ett par strumbyxor över huvudet ifall man inte råkar ha en ansiktsmask, som ett effektivt sätt att skapa social distans. I experimenten med att tänja nylonstrumbyxornas räckvidd synliggörs också normer och sociala konventioner.

I Japan har humoristiskt absurda tips på gör själv-apparater också utvecklats till en egen genre, chindogu, vilket kan översättas "konstigt verktyg". Exempel på sådana uppfinningar är att utrusta sin krypande baby med en golvmopp på magen, eller att i influensatider bära en hatt med en wc-pappersställning. Denna genre fick sin början i ett postordermagasin, där redaktören inspirerades att inkludera en humoristisk sektion med bilder på obrukbara prototyper han själv tillverkat. Böcker har också getts ut och ett internationell chindogusällskap grundats, med ett uttalat anarkistiskt ethos som firar friheten att vara onyttigt och kommersiellt ogångbar. I boken *101 useless Japanese inventions: the art of Chindogu* från 1995 finns även selfie-pinnen med, vilken som bekant senare och i takt med att telefoner också blev kameror, kom att visa sig vara något många människor faktiskt tyckte var smart att

använda (Venema 2015). Det kan ses som en illustration av att gränserna mellan det brukbara och obrukbara är socialt och kulturellt formade, normativa men också formbara.

CORONA-KREATIV

I coronapandemins värld möts vi av företeelser som kan upplevas ha en chindogu-artad kvalitet av "konstigt verktyg" och situationer där annars åtskilda sammanhang möts, vilket blir påminnelser om att vardagens förutsättningar har förändrats. "Har upplevt mitt livs första konfirmation där prästerna använde skyddsvisir. Hade nån sagt det åt mig för ett år sen hade jag skrattat högt", lyder en statusuppdatering från Finland i ett socialt medium augusti 2020, åtföljt av en fundersam emoji.

Det har slagit många med häpnad hur stora förändringar som genomförts på kort tid under coronapandemin, även om de haft ett pris. Med de restriktioner som beskurit människors rörelsefrihet, har hemmet och det lokala också framträtt på delvis nya sätt och med blandade känslor, däribland också i en både hoppfull och resignerad anda av att göra vad man kan av situationen. Då gäller det att ta reda på vad som finns och vad man kan göra med det. Sociala medier har fyllts av många variationer och kreativa tips kring detta tema.

En typ av tips handlar om hur man kan tillverka sin egen ansiktsmask. Masker har också, som en kontroversiell och mångtydig symbol för corona-situationen, inspirerat många konstnärer (Nicholls-Lee 2020). Bilder av människor iklädda ansiktsmasker gjorda av oväntade, vardagliga material och saker har cirkulerat i sociala medier, men när en Londonbaserad konstnär gjorde ett konstverk bestående av porträtt-

foton av människor som bar hemgjorda masker av bland annat bindor, apelsinskal, salladsblad och skor möttes det av upprörda reaktioner och han uppmanades att offentligt be om ursäkt. Verket, *How To Survive A Deadly Global Virus*, var inte menat som en praktisk uppmaning, ett råd eller ett lösningsförslag, men tolkades av en del så (Ravenscroft 2020).

Det kan argumenteras för att humor är ett viktigt sätt att orka i trängda situationer (Jönsson & Nilsson 2014). Denna dimension får dock en helt annan innebörd och användning när makthavare börjar rikta tips på huskurer till allmänheten, och föreslår intag av desinficeringsmedel som ett smart (billigt, effektivt och enkelt) mirakelmedel mot coronaviruset, för att vid den kritik som uppkommer sedan hänvisa till humor (jfr Österlund-Pötzsch i detta nummer).

AVSLUTNING

Den smarthet som kan sägas framträda i och driva smarta vardagstips är en konst att med enkla medel vända motgång till medgång genom transformation på flera plan. Det inbegriper olika sätt att kreativt förhålla sig till och bearbeta en viss problematisk situation. Hur situationen förstås är sammanflätat med vad som i sammanhanget kan tas fram som en enkel lösning.

Tips som framför smarta sätt att lösa problem kan ibland vara centrerade kring en transformerande lösning kopplad till moraliska, normativa värden som kan (och bör) tillämpas på en mångfald problem. Tips kan också drivas mer av försök att hitta sätt att transformera något problematiskt, vilket kan föranleda en mer experimenterande smarthet som kan trans-

formera de sammanhang där lösningar söks. Humor och kritik synliggör sociala normer och regler och kan få oss att undra hur vi kan och bör tänka.

Det tävlingselement som kan skönjas i de tips för vardagen som delas i en gemenskap av tidningsläsare är intressant med tanke på hur olika sätt att formulera och lösa problem får fäste och sprids. Tip-sens giltighet vilar slutligen på ifall man överhuvudtaget känner igen eller bryr sig om problemet (hotbilden, faran, olägenheten, irritationen) som praktiken syftar till att lösa eller åtgärda. Men spelet att "att vara smartare än" och att följa och försöka fånga rörliga problem kan också vara medryckande.

REFERENSER

- Certeau, Michel de 1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Chindogu. Official Home of the Interantional Chindogu Society. <https://www.chindogu.com/> [18.8.2020]
- Graeber, David 2013. "It is value that brings universes into being", i *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3 (2): 219–43.
- Ingold, Tim 2013. *Making. Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. London: Routledge.
- Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik 2014. "Skratt som fastnar", i Jönsson & Nilsson (red.) *Skratt som fastnar: Kulturella perspektiv på skratt och humor*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences.
- Korhonen, Riitta 2018. Niksi-Pirkan guru Anssi Orrenmaa: "Melkein kaikkia tavaroita voi uusiokäyttää". *ET-lehti*. <https://www.etehti.fi/artikkeli/ihmiset/niksi-pirkan-guru-anssi-orrenmaa-melkein-kaikkia-tavaroita-voi-uusiokayttaa> [18.8.2020]
- Nicholls-Lee, Deborah 2020. How masks have appeared in art. *BBC* 12.5.2020. <https://www.bbc.com/culture/article/20200512-how-masks-have-appeared-in-art> [18.8.2020]
- Palmenfelt, Ulf (red.) 1996. *Humor och kultur*. Åbo: Nordic Institute of Folklore.

- Pirkka, Niksi-Pirkka. <https://www.pirkka.fi/nik-sit> [18.8.2020]
- Ravenscroft, Tom 2020. Max Siedentopf apologises for offence caused by images of coronavirus masks made of everyday items. *Dezeen* 19.2 2020. <https://www.dezeen.com/2020/02/19/max-siedentopf-apology-coronavirus-masks/> [18.8.2020]
- Venema, Vibeke 2015. How the selfie stick was invented twice. *BBC* 19.4.2015. <https://www.bbc.com/news/magazine-32336808> [18.8.2020]

SUMMARY

Smart tips and moving problems. Smartness as creative course of action

(Smarta tips och rörliga problem. Smarthet som kreativt förfaringssätt)

This article focuses on how smartness relates to transformation and to the defining and solving of problems, by analysing how smartness is prac-

ticed and spread in and through practical tips for problematic situations in everyday life. Central to such smart tips is the art of by simple means and creative courses of action turning adversity into success. How the situation is understood is intertwined with what can be brought forth as a simple means to solve it. Two different courses of action are identified: one that starts from a transformative and moral solution that can be applied to many problems, and another that starts with a problem that seeks solutions in contexts where it can cause or contribute to transformation.

Keywords: creativity, transformation, recycling, humour.

Ann-Helen Sund is a doctoral candidate in ethnology at Åbo Akademi University. Her dissertation concerns the shifting meanings of the hand-, home- and self-made. Her work is currently funded by the Society of Swedish Literature in Finland.

Telefonerandets smarta praktiker

FREDRIK NILSSON är professor i etnologi verksam vid Åbo Akademi. Nilsson har i flera studier undersökt hur kulturella processer formar människors användning av kommunikationsteknologier.

Människan som slav under ny teknik är ett återkommande tema i debatter om ny teknik, men kulturhistoriska studier av teknikutveckling visar att människor oftast använder ny teknik på ett för dem meningsfullt sätt (Marvin 1988). I andra sammanhang diskuteras detta i termer av socio-materiella sammanflätningar där särskilt interaktionen människa-teknik problematiseras (t.ex. Nilsson 2000). I föreliggande artikel undersöks på vilka sätt nya teknikvanor även är smarta samt på vilka sätt smarthet – som heterogen socio-materiell sammanflätning och praktik – formas av kulturellt menings- eller ordningsskapande. Diskussionen förs med utgångspunkt i smartmobilens uråldriga släkting, telefonen.

Vad smarthet är har varit föremål för långa och omfattande kritiska diskussioner, men i vissa avseenden råder konsensus: Smarthet är en förmåga att använda kunskap och tidigare gjorda erfarenheter för att lösa problem (Gunther 2020:22; jfr Alter 2019). Mitt bidrag fokuserar särskilt på hur människor skapar smarta lösningar på vardagliga problem. Smarthet omfattar flera mikropraktiker och rymmer vissa likheter med de taktiker som människor använder för att, i såväl fysisk som kulturell mening, ta offentliga rum i besittning (Certeau 1984). Dessa taktiska praktiker följer inte alltid stadsplanerarnas intentioner och kan te sig irrationella. I regel formas dock taktiska praktiker i relation till en situerad kulturell logik. Som kommer att framgå är den telefonsmarthet som studeras i föreliggande artikel på ett snarlikt vis också taktisk. Det är inte alltid som tillverkarnas eller myndigheternas instruktioner följs när ny teknik implementeras; det är långt ifrån alltid som enbart formella

normer och regler styr teknikanvändningen. Vad styr istället? Erfarenhet och kunskap har nämnts, men även egenintresse eller intressegemenskaper har betydelse. Enligt *Svenska Akademiens Ordbok*, är smart synonymt med slug, fiffig eller klurig. Det handlar om en förmåga att använda givna förutsättningar till sin egen eller det gemensammas fördel. Smarthet präglas på detta sätt av situerat meningskapande.

Artikeln syftar till att undersöka smarthetens mikropraktiker. I empirisk mening fokuseras telefonens genomslag i svenskspråkiga skärgårds- och landsbygdsområden i Finland under 1900-talets första del.¹ Materialet består av svar på frågelistan *Taltråden* (SLS 1833) som skickades ut av Svenska Litteratursällskapet i Finland 1995. De som svarade var huvudsakligen födda under 1900-talets första hälft och hade varit med telefonens genombrott. I det följande avsnittet diskuteras några formella, tekniska kompetenser som krävdes och problem som uppstod i mötet med ny teknik. Därefter följer två avsnitt som särskilt fokuserar på smarta mikropraktiker.

GAMLA VANOR MÖTER NY TEKNIK

Telefoner förekom redan under senare delen av 1800-talet, men det dröjde innan telefonen var en allmänt förekommande teknik i hela Finland. Till viss del bromsades utvecklingen av ekonomiska villkor: Abonnenten förväntades nämligen själv betala för stolpar, tråd och apparat (Immonen 2002:13, 34). Fördröjningen var också kopplad till en osäkerhet inför den nya tekniken. Hur skulle en till exempel göra när telefonen ringde? Detta var inte självklart och därför spreds särskilda tele-

foninstruktioner (Immonen 2002:25). Det är, efter läsning av svaren på frågelistan, oklart i vilken utsträckning instruktionerna nådde målgruppen: "Ett par gånger minns jag hur skrattretande det var när någon inte visste vilken ända av luren man skulle trycka mot örat."² I efterhand förefaller sådan valhänthet komisk och det finns därför anledning att påminna om att facit saknas när ny teknik introduceras. Av samma anledning anpassas innovationer ofta efter gamla vanor, så även här.

Många vuxna var väldigt artiga, när de avslutade sina samtal. Bland annat en husbonde lyfte alltid på mössan och bugade, när samtalet var slut. Några av värdinnorna neg, när de slutade samtalet.³

Kompetensen handlade inte enbart om att veta hur ett samtal skulle avslutas, utan också om hur att föra ett samtal. Eftersom telefonen fick ett snabbt och tidigt genomslag bland affärsmän kom det ideala telefonsamtalet att baseras på affärsvärldens särskilda logik: Telefonsamtal skulle vara korta, koncisa och omfatta viktiga saker (jfr Garnert 2005:37; Immonen 2002:65). I svaren framgår det att idealet hade fått fäste på landsbygden: "Det var inte att telefonera om alla små saker till sina grannar och vänner. Nej, det var nog endast viktiga ärenden som skulle uträttas genom telefonen."⁴ Telefonen omgavs således av osäkerhet samtidigt som formella instruktioner och informella normer dikterade hur den skulle användas.

SMARTA PRAKTIKER PÅ GRÄNSEN TILL DET PRIVATA

Det korta samtalet var inte hegemoniskt, utan människor pratade länge om såväl

viktiga som oviktiga ting. Det skvallrades. I vissa perioder intensifierades denna samtalsform: "Det var vanligt att lokalt kunde folk sitta och tala i timmar i telefonen på kvällen, särskilt under vintermånaderna när man ändå satt inomhus."⁵ Ska det långa skvallrande samtalet förstås som en smart telefonpraktik? Kanske. Skvallrets betydelse för den sociala gemenskapen ska inte underskattas (Hammarlin & Jönsson 2017:93) och på så sätt var teknikanvändningen smart. Det långa samtalet lindrade känslan av ensamhet och skapade sammanhang i glest befolkade områden. Men i detta avseende kan smarthet förefalla mer än lovligt banalt och här bör det därför påminnas om att smarthet ska förstås som ett system av mikropraktiker snarare än en enskild praktik. Telefonskvallrandet förutsatte ytterligare andra praktiker.

De hem som skaffade telefon tidigt kom att fungera som informella telefonstationer (Immonen 2002:32); grannarna i byn eller grannskapet lånade telefonen och till dessa hem kom även samtal till andra i bygden. Eftersom samtalen därmed var mer eller mindre offentliga var det viktigt att inte äventyra den sociala gemenskapen. En fick inte verka för nyfiken: "Ibland gick vi finkänsligt ut, när någon kom för att ringa." Oftast stannade man dock kvar i rummet: "Men för det mesta stannade vi alla inne och låtsades inte alls höra vad den telefonerande sade, trots att vi naturligtvis lyssnade med öronen på helspänn."⁶ Vi kan utgå från att den som talade var fullt medveten om denna ödmjuka medhörning. Det fanns dessutom tillfällen då denna passiva närvaro övergick i aktivt deltagande i samtalen.

Om saken inte angick någon annan låtsades man som om man inte hört hela samtalet.

Gällde det däremot någon angelägenhet, som på något sätt berörde några eller alla av de närvarande, kunde de andra suffla och följa noga med i samtalet.⁷

Smarthet omfattade således en förmåga att såväl tala (skvallra och suffla) som att lyssna på rätt sätt. Dessa praktiker formades av en situerad logik; telefonsamtalen präglades av tillit och en känsla av gemenskap. Frågan om lyssnande var emellertid särskilt komplex och det fanns gränser för vad en ville dela med andra. Det krävdes fler smarta praktiker.

ATT HANTERA DET LYSSNANDE RUMMET

Internationell forskning betonar att telefonen skapade gemenskap över geografiska avstånd, men också att närhet kunde resultera i oro: Telefonen hotade privatlivets fredade zon (Kern 1983/2003:88, 185–187). Oron, i synnerhet i borgerliga, urbana miljöer, kretsade kring oönskade samtal från okända människor. Det fanns även en rädsla för avlyssning som kom till uttryck i berättelser om alltför nyfikna kvinnliga telefonoperatörer (Marvin 1988:64, 68–69). Finland avviker inte från mönstret.

Ofta nog hände det att nån ko fick sexuella önskemål så då var det att ringa till en granne och fråga [om de hade en oxe]. Så hände det också ofta att folk fick liknande känslor som just nämnda ko så då var det bara att ringa och göra träff på överenskommen tid, men här kom nu in ett allvarligt störningsmoment. Man skulle komma ihåg Central-Sandra som kände till hela länets kärleksaffärer. Harmfullaste kunde det bli om man hade många järn i elden.⁸

Oavsett sanningshalten i berättelser som denna så resulterade risken för avlyssning i särskilda praktiker. För det första en för-

måga att avgöra när någon lyssnade och för det andra att få denne att sluta: "Man kunde ana att någon annan lyssnade och så kunde man säga 'att var vänlig ni som lyssnar och sätt på luren' [...] Ibland kunde man börja tala illa om någon förmodad lyssnare, vilket ibland hjälpte."⁹ Eftersom en inte kunde vara helt säker på om någon obehörig lyssnade eller inte så var andra färdigheter också viktiga.

Den som var mest välinformerad var naturligt nog hon som hade hand om centralen. Hon lyssnade på i princip allt som avhandlades och det var knappt så hon gav sig tid att äta i lugn och ro utan satt och tuggade medan hon lyssnade och det kunde ju de andra höra. Nu var det ju så att alla visste om detta så det gällde att välja sina ord med omsorg.¹⁰

Ibland var det dessutom inte tillräckligt att välja ord med omsorg, utan en skulle: "Prata i gåtor för att vilseleda eventuella lyssnare, man skulle kamouflera ett samtal." Det gåtfulla, kamouflerade samtalet förutsatte en förmåga att lyssna på rätt sätt, ett innanförskap: "Det gällde också för den man talade med att vara införstådd med det vi pratade om".¹¹

SMARTA, SLUGA, TAKTISKA PRAKTIKER

Tidigare forskning om teknikutveckling visar att människor succesivt lär sig använda ny teknik på ett för dem meningsfullt sätt; ordningsskapande präglas på så sätt av en heterogen socio-materiell praktik. Med utgångspunkt i telefonens genombrott i Finland har mitt bidrag undersökt på vilka sätt sådana praktiker också kan definieras som smarta. Det har konstaterats att hanteringen av den nya tekniken formades efter gamla vanor samtidigt som nya vanor utvecklades. De se-

nare omfattade såväl lyssnandets som talandets mikropraktiker och rymde ett mått av taktisk slughet; telefonen användes för att värna ett eget eller delat intresse och för att lösa problem; man förde långa skvallrande samtal som bekräftade sociala band; man lärde sig hantera den delikata gränsen mellan privata och offentliga samtal; man lärde sig avslöja tjuvlyssnare och att tala på ett gåtfullt, men ändå begripligt sätt. Det pågick, annorlunda uttryckt, en taktisk anpassning där den nya tekniken kom att brukas, om inte för den egna vinningens skull så för att vidmakthålla eller etablera sociala gemenskaper. Smarthet omfattar på så sätt taktisk kreativitet som formas med utgångspunkt i situerade logiker.

NOTER

¹ Bidraget publiceras inom ramen för projektet Vardagens rum som finansieras av Svenska Litteratursällskapet.

² SLS 1833, s. 191.

³ SLS 1833, s. 710.

⁴ SLS 1833, s. 291.

⁵ SLS 1833, s. 345.

⁶ SLS 1833, s. 190.

⁷ SLS 1833, s. 197.

⁸ SLS 1833, s. 423.

⁹ SLS 1833, s. 37.

¹⁰ SLS 1833, s. 255.

¹¹ SLS 1833, s. 292.

KÄLLOR

Frågelistan *Taltråden*, SLS, 1833

REFERENSER

Alter, Steven, 2019. "Making Sense of Smartness in the Context of Smart Devices and Smart Systems", i *Information Systems Frontiers*, 2.

- Certeau, Michel de 1984/1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Garnert, Jan, 2005. *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige*. Lund: Historisk Media
- Gunther, Maria, 2020. *Smart: vad vetenskapen säger om intelligens*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Hammarlin, Mia-Marie & Jönsson, Lars-Eric, 2017. "Prat i text: Om skvaller som journalistisk metod", i Forslid, Torbjörn, Lundell, Patrik, Ohlsson, Ander & Olsson, Tobias (red.), *Celebritetsskapande: Från Strindberg till Akillani*, vol. 35, Mediehistoriskt arkiv, Mediehistoria Lunds universitet, Lund.
- Immonen, Kari, 2002: *Bridging Souls and Human Minds: A History of the Telephone in Finland*. Helsinki: Edita.
- Kern, Stephen, 1983. *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- Marvin, Carolyn, 1988. *When old technologies were new: Thinking about electric communication in the late nineteenth century*. New York: Oxford University Press.

SUMMARY

New Technologies, Smart Practices
(Telefonerandets smarta praktiker)

This article focus on smart habits established as the telephone became a mundane technology in Finland during the first part of the 20th century. Smartness is defined as tactical practices based on experience, knowledge, and situated cultural rationale. The article argues that new habits contained a degree of smartness as the telephone was used to protect one's own or a common interest and to solve mutual problems. Long gossiping conversations confirmed social ties. One learned how to manage the delicate boundary between private and public conversations, as well as to expose eavesdroppers and to speak in an enigmatic, yet comprehensible way. Smart practices encompass tactical creativity based on situated, cultural rationale.

Keywords: smartness, practice, tactics, telephone.

*Fredrik Nilsson, Professor in Ethnology,
Nordic Ethnology, Åbo Akademi University, Finland.*

Det smarta barnet

Kulturella perspektiv på den påverkbara hjärnan

KRISTOFER HANSSON är lektor vid Institutionen för socialt arbete vid Malmö universitet och docent i etnologi. Hans forskningsintressen finns inom fältet medicinsk humaniora med ett fokus på den moderna biomedicinen. Artikeln är en del av det VR-finansierade projektet "Biomodifierande teknologier i förändring" samt "Tema CRISPRideas" vid Pufendorfstitutet, Lunds universitet.

ett barn med hög intelligens är en dröm för många föräldrar. Redan innan skolåldern möter föräldrar tips och råd från många olika håll för hur deras barn kan utvecklas på ett positivt sätt. Det kan handla om hur föräldern kan stimulera barnens hjärnor, stärka deras kreativitet eller utveckla deras kognitiva förmågor. Helt enkelt skapa förutsättningar för ett smartare barn. Men sättet att se på barns hjärnor kan nu också förändras till följd av den genteknologi som blivit känd under 2018 och 2019 och som förverkligar science fiction-fenomenet "designer babies". Utvecklingen inom embryonal screening och nya biomodifierande teknologier gör snabba framsteg och förändrar de biologiska gränserna för vad som är möjligt att göra. Med dagens teknologi är intelligens inte nödvändigtvis något medfött, utan teknologin påbjuder oss att se intelligens som påverkbart redan på det embryonala stadiet. Något som kan designas! Denna artikels syfte är att undersöka de kulturella föreställningar som finns kring den påverkbara hjärnan och hur den nya teknologin vävs samman med äldre science fiction-föreställningar om att skapa det "smarta barnet".

DEN SMARTA HJÄRNAN

"Vad ska vi göra med vår hjärna?" frågar sig Catherine Malabou (2019) och tar sig genom frågan vidare i en undersökning om hur den moderna neuroforskningens kunskap om hjärnan har många likheter med dagens nyliberala managementdiskurs. Hjärnan beskrivs inte längre som en centraliserad kontrollinstans, utan likt de decentraliserade och flexibla nätverken i det nyliberala

samhället har hjärnan en plasticitet som gör att den kan förändras under hela livet. Vi skapar helt enkelt vår egen hjärna, men som Malabou poängterar är vi inte medveten om detta utan istället lånar vi ut denna förmåga till arbetsmarknadens ständiga behov av anpassningsbarhet och rörlighet. I det nyliberala samhället skapas en viss typ av hjärna, en viss typ av smart-het. Med Fernando Vids (2009) terminologi kan vi säga att fokus inte längre är på "personhood" utan på "brainhood" – vi är inte bara våra hjärnor, utan vi har också ett ansvar att utveckla våra hjärnor på rätt sätt (jfr Rose & Abi-Rached 2013; Hansson & Idvall 2017). I ett samhälle där vi förväntas ta ansvar för att optimera våra hjärnor är det möjligen inte så märkligt att människor drömmer om att få utgå från de bästa förutsättningarna som finns; att optimera detta organ med hjälp av genteknologier, för att på så sätt skapa en mer intelligent hjärna för oss själva eller vår avkomma. Två genteknologier är viktiga att lyfta fram i detta sammanhang eftersom de har omvandlat science fiction-drömmar till realitet.

DEN SMARTA GENTEKNOLOGIN

Det amerikanska företaget Genomic Prediction har utvecklat en metod där de sedan 2019 erbjuder genetiska tester inom provrörsbefruktnings (IVF) för att testa sjukdomar som är polygena. Det handlar om sjukdomsrisker som orsakas av en kombination av flera gener, till exempel diabetes typ 1 och 2. Tekniken öppnar också upp möjligheten för att selektera sannolikheten för andra polygena drag såsom intelligens.¹ Det andra exemplet är ett försök att redigera arvsmassan hos mänskliga embryon och som genom-

fördes av den kinesiska forskaren och biofysikern He Jiankui. Försöket med denna biomodifierande teknologi blev en världsnöhet i november 2018 när den presenterades på en konferens i Hongkong och Jiankui kunde berätta att ett genmodifierat tvillingpar hade fötts. Händelsen har efter detta lett till rättsliga efterspel då det är olagligt i Kina, och i många andra länder, att förändra arvsmassan hos mänskliga embryon. Under konferensen hävdade forskaren att han hade gjort förändringar i genen CCR5 för att göra barnen immuna mot HIV, men samma gen har också kopplats till kognitiva förmågor hos människor. Dessa exempel utkristalliserar två teman som kan säga något om vilka kulturella föreställningar som finns kring de nya teknologier och om relationen till den mänskliga hjärnan.

ATT VÄLJA BORT

I tidskriften *Forskning & Framsteg* presenteras *Genomic Predictions* nya metoder och mot slutet av texten lyfter journalisten fram att detta är en teknik som också skulle kunna användas för att välja ut det embryo som har bäst anlag för att bli mer intelligent: "Frågan många ställer sig är vad tekniken kan komma att användas till i framtiden. Det är exempelvis teoretiskt möjligt att bedöma sannolikhet för andra polygena drag än just sjukdomsrisk, som IQ, hårfärg, eller längd." (Alex 2019). Detta betyder inte att embryon som förväntas ha anlag för högre intelligens har valts ut, men interventionen tycks göra det möjligt. I artikeln intervjuas en svensk forskare inom organismbiologi: "– Jag och många andra som forskar på detta vill att tekniken bara ska

användas i starkt medicinskt motiverade fall. Men det innebär ju inte att det kommer förbli så när tekniken väl finns. Det är dags att börja tänka på reglering och ha en diskussion kring detta, säger Magnus Lundgren." (Alex 2019).

Sättet att skriva om det genetiska testet har många likheter med science fiction-föreställningar om "att välja bort", något som kommer till uttryck i till exempel den dystopiska filmen *Gattaca* från 1997 (Niccol 1997). Här får vi följa Vincent Freemans kamp i en värld där flertalet människor är genetiskt förbättrade genom att de har valts ut genom embryonal screening medan Freeman själv är tillkommen på traditionellt sätt. Likt föräldrarna till Vincent blir trycket från samhället för stort och när föräldrarna planerar för en bror till honom kan de inte motstå pressen från omgivningarna och väljer genetisk screening. Det är nämligen de förbättrade människorna som utgör samhällets elit, det är de som är smarta. Även om Vincent inte blir bortvald av sina föräldrar, blir han det av samhället han växer upp i. "Att välja bort" kommer därmed att handla om drömmen om att skapa förutsättningarna för rätt sorts "brainhood", att aktivt kunna välja den smarta hjärnan. På liknande sätt som att barnets hjärna ska tränas tidigt genom att föräldrarna tar ansvar, kan en screening hjälpa till att skapa goda förutsättningar för detta redan på det embryonala stadiet.

ATT FÖRÄNDRA

Men den moderna gentekniken handlar inte bara om att välja bort, utan också om att förändra genom att göra faktiska ingrepp i DNA-kedjan. Under senare år har

CRISPR/Cas9 kommit att bli en genteknik i jakten på bot för en mängd mycket svåra sjukdomar. Teknologin kan liknas vid en gensax som letar upp specifika DNA-fragment i våra gener som sedan "klippas bort". Därmed försvinner en specifik genetisk förekomst i DNA-kedjan (Ball 2019).

På konferensen i Hongkong 2018 menade Jiankui att gruppen hade gjort förändringar i genen CCR5 för att göra barnen immuna mot HIV. Samtidigt har andra studier på bland annat möss visat att de som inte hade CCR5-genen hade bättre minne och, som Gentekniknämnden skriver på sin hemsida, "är 'smartare' än sina artfränder" (Olsson 2019).² Det är så klart mycket vanskligt att dra slutsatsen att en specifik gen skulle ha en påverkan på ett så komplext fenomen som mänsklig intelligens, inte minst modern forskning om ärftlighet och intelligens problematiserar detta (Gunther 2020).³ Trots detta synliggör försöket något som är ett ständigt återkommande tema i science fiction, nämligen drömmen om att kunna framställa supersmarta människor genom att förändra de biologiska förutsättningarna.

Även om inget tyder på att tvillingparet skulle vara genetiskt förändrade för att skapa en större intelligens, så är det påtagligt hur bara antydning till en sådan förändring relateras till dystopiska framtidrelaterade till romanen Frankenstein's monster – den första science fiction-romanen – och doktor Frankenstein's vetenskapliga hybris (Shelley 1999). Samtidigt öppnar möjligheten att förändra i ärftligheten upp ett helt nytt sätt att förhålla sig till vad en smart hjärna skulle kunna vara. Att kunna peka ut och spekulera i några specifika gener som de som är grunden för vår intelligens, gör att fokuset på hjärnan sannolikt ökar. Det handlar

inte bara om att ta ansvar för att utveckla våra hjärnor på rätt sätt, utan också om möjligheterna att förändra dem på ett sådant sätt så att de blir smartare.

AVSLUTNING

I denna artikel har jag undersökt vad ett allt större fokus på hjärnans påverkbarhet har för vårt förhållande till sådana storheter som intelligens. Vad händer med synen på vår hjärna när vi öppnar dörren till möjligheten att biologiskt förändra dess förutsättningar? Hur förändras vår relation till vad intelligens är? De nya genteknologier som presenterats i denna artikel kan alla sägas stärka tanken att vi idag lever i ett neoliberalt samhälle där en viss typ av "brainhood" blir allt viktigare (Vidal 2009; Malabou 2019). Även om teknologierna inte är omedelbart tillgängliga, så är det teknologier som sammanflätas med äldre science fiction-föreställningar om att människan kan designas. Exemplet säger samtidigt något om nya kravbilder i vardande; att vi som individer har ett ansvar för vår och våra framtida barns smärthet.

Följer vi Malabous resonemang så är det en anpassningsbar och flexibel smarthet samhället kräver (Malabou 2019). I detta samhälle kan de genteknologier som kan påverka hjärnan få en mycket specifik betydelse. Likt föräldrarna i filmen *Gattaca* kan man önska sig att just den egna avkomman ska lyckas. Då kan tankar som att "välja bort" eller "att förändra" omvandlas, inte bara till drömmar om att människan har möjligheter att påverka hjärnan, utan att vi också har ett ansvar att göra anpassningar. Istället för att se intelligens som något vi fötts med, blir det snarare något som genetiskt bör påverkas.

Det är helt enkelt vårt ansvar att skapa det "smarta barnet".

NOTER

- ¹ Metoden är förbjuden i Sverige och man får bara testa för vissa monogena sjukdomar om någon av föräldrarna är bärare av en sådan gen.
- ² Jiankui har förnekat att syftet med försöket var att skapa "super babies" (Olsson 2019).
- ³ Att sammankoppla ärftlighet och intelligens har länge varit förknippat med en mycket mörkare historia, nämligen eugeniken. Samtidigt har modern forskning om bland annat genetik börjat att förändra kunskapen även om det fortfarande kan vara mycket kontroversiellt att uttala sig om samband mellan arv och miljö när det kommer till intelligens (Gunther 2020). Ett sådant tecken på förändring är att vi idag kan läsa artiklar i våra morgontidningar som handlar om just ärftlighet och intelligens.

KÄLLOR

Niccol, Andrew, 1997. *Gattaca*. USA: Columbia Pictures.

REFERENSER

- Alex, Oskar, 2019. "Omstritt gentest ledde till världsunik graviditet", i *Forskning & Framsteg*, 2019.12.02.
- Ball, Philip, 2019. *How to Grow a Human: Adventures in Who We Are and How We Are Made*. London: University of Chicago Press.
- Gunther Axelsson, Maria, 2020. *Smart: vad vetenskapen säger om intelligens*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Hansson, Kristofer & Idvall, Markus, (red.) 2017. *Interpreting the Brain in Society: Cultural Reflections on Neuroscientific Practices*. Lund: Arkiv förlag.
- Malabou, Catherine, 2019. *Vad ska vi göra med vår hjärna?* Hägersten: Tankekraft förlag.
- Olsson, Mia, 2019. <https://www.genteknik.se/nya-studier-efter-stormen-med-de-kinesiska-crisprtvillingarna-funktioner-i-hjarnan-och-immunforsvaret-kan-ha-paverkats/>, *Gentekniknämnden*.

- Rose, Nikolas S. & Abi-Rached, Joelle M., 2013. *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton: Princeton University Press.
- Shelley, Mary Wollstonecraft, 1999 (1818). *Frankenstein or the Modern Prometheus*. New York: Modern Library.
- Vidal, Fernando, 2009. "Brainhood, Anthropological Figure of Modernity", i *History of the Human Sciences*, Vol. 22, Nr. 1, s. 5–36.

SUMMARY

The smart child. Cultural perspectives on the affectable brain

(Det smarta barnet. Kulturella perspektiv på den påverkbara hjärnan)

Our way of understanding children's intelligence seems to be in transition: developments within genetic technology is approaching the science-fiction phenomenon of "designer babies". Embryonic screening

and new biomodifying technologies are making rapid progress and are thus changing the biological limits of what is possible. The purpose of this article is to examine cultural perceptions of the designed brain and how new technology evoke notions of creating the "smart child" with implicit connections to science-fiction. The article is based on two examples, involving the possibility of genetic technology generating embryos that could result in children with higher intelligence. Two themes are discussed: how the new technology "selects" embryos, and how it "modifies" them. This could amplify what Vidal (2009) discuss as a change from "personhood" to "brainhood"; we are our brains, and thus we have a responsibility to develop our brains in the "right" way.

Keywords: CRISPR/Cas9, embryonic screening, genetic technology, intelligence.

Kristofer Hansson is a lecturer at the Department of Social Work, Malmö University and holds an Associate Professorship in Ethnology.

Antecknat

Romarinnor

Perspektiv på en osannolik stad

AV BILLY EHN OCH INGER EHN KNOBBLOCK

Upplevelsen av en stad varierar med det perspektiv som intas. Syftet med att vistas där och den roll man spelar, till exempel turistens, stadsforskarens eller gatuförsäljarens, bestämmer till stor del vad man ser. Blicken, rörelserytmen och kroppshållningen formar en stadsbild som förändras när andra intressen tar över. Här exemplifieras den idén med olika slags temavandringar i Rom – särskilt med inriktning på den historiska kvinnliga närvaron i stadsmiljön.

ROM – FÖRE CORONA

När vi 2010 började besöka Rom regelbundet gick vi runt i staden med en turistetnografisk blick. Det var inte forskning, men inte heller enbart monumentbeskådan. Vi njöt av gatulivet, piazzorna, palatsen och den sävliga Tibern. Men vi försökte också lära känna denna osannolikt komplexa stad och förstå varför den gjorde så starkt intryck på oss.

Det hände att vi slank in i någon kyrka eller på ett konstmuseum. Steg för steg byggde vi upp en förmåga att hitta i gränderna kring cen-

*Peterskyrkan med Michelangelos kupol.
Alla foton, om inte annat angivs: författarna.*

trum och Trastevere på andra sidan Tibern. Forum Romanum och Colosseum hann vi också med, liksom Peterskyrkan och Sixtinska kapellet.

Vi vandrade timtals varje

dag och blev som förhäxade av denna smutsiga, larmande, sköna stad där i stort sett varje gathörn har något att berätta om snart tre årtusenden av historia och kultur.

*Petersplatsen med Berninis kolonnad, invigd 1667.
Och kön till Basilikan. Till vänster Påvepalatset
(där Franciskus inte bor.)*

*Piazza Navona. Borrominis kyrka Sant'Agnese in
Agone och Berninis Fontana dei Quattro Fiumi.*

TEMAN OCH PERSPEKTIV

Det dröjde några år innan vi började tematisera besöken för att skapa något slags ordning i våra intryck. Det första projektet var att besöka platser som nämns i Conor Fitzgeralds nutida deckare, till exempel *The Dogs of Rome* (2010). Där ger han en bild av ett rätt, våldsamt, kriminellt Rom, den stad som beskrivs i tidningarna varje dag. Alla kan också själva se hur illa staden fungerar med usel sophantering, hålen i gatubeläggningen och illa fungerande kollektivtrafik. Vid sidan av monumenten och masssturismen finns dessutom alla tiggare, hemlösa, missbrukare och gatuförsäljare.

Förorterna med sin fattigdom drar inte till sig många turister.

Detta måste sägas innan vi skyndar vidare till det som får oss att återvända till "den eviga staden" om och om igen. Det som lockar oss där är inte bara prakten och de mäktiga ruinerna, utan också mångfalden och kontrasterna. För oss är Rom inte längre en enda stad, utan flera städer på en och samma plats, lager på lager av arkeologiska minnen och mer eller mindre trovärdiga berättelser.

Ett särskilt Rom är barockstaden. Under en resa sökte vi upp alla tillgängliga verk av dess stora stjärna, arkitekten och konstnären Gian Lo-

renzo Bernini, hans skulpturer, palats och kyrkor.

Vi fortsatte med verk av hans djupt originelle medarbetare och senare konkurrent Francesco Borromini.

Sedan blev det Caravaggios fantastiska målningar och platser där han bott och agerat; som gränden där han 1606 dräpte en rival i en duell. Han blev dödsdömd, flydde och kunde sedan aldrig mer återvända till Rom.

Vi sökte också upp stadens obelisker, akvedukter och stadsmurar. Under dessa promenader befann vi oss i det antika Rom, då imperiet hade världsherravälde. Vår fascination inför romarnas skicklighet bara växte. Hur bar de sig åt?

Den första promenaden, från Petersplatsen till Piazza Navona. Kartan är hämtad från författarnas blogg www.romarinnor.com (på svenska) och www.romadonne.com (på italienska).

Sedan rörde vi oss tillbaka närmare vår egen tid. I projektet "det rebelliska Rom" besökte vi platser som berättar om människor som på 1800-talet kämpade för ett enat Italien och senare, under andra världskriget, för ett befriat Rom.

DET KVINNLIGA ROM – EN TURISTGUIDE

Förra året, 2019, var det dags att pröva ett annat perspektiv. Vi insåg plötsligt att våra projekt i stort sett bara hade handlat om män. Nu satte vi igång med att leta upp spår av kvinnor som spelat en viktig roll i stadens historia. Sådana kvinnor, från antiken och

framåt, har det förstås funnits gott om, men utan att de blivit ihågkomna på ett mer påtagligt sätt i stadsmiljön.

Några av de första romarinnorna vi stiftade bekantskap med var den ryktbara Lucrezia Borgia i slutet på 1400-talet, hennes mor, sju-barnsmamman Vanozza Cattanei, älskarinna till den blivande påven Alexander VI Borgia samt den 16-åriga Giulia Farnese, som efterträdde Vanozza i konkubinrollen.

Här blev startpunkten Petersplatsen. Vi tog foton, läste på och skrev ned kvinnornas levnadsöden. Det var ett sätt att berika de sedvanliga turistpromenaderna och upptäcka nya infallsvinklar.

Nu föddes idén att göra en turistguide över namnkunniga romarinnor. Den fick till sist formen av en blogg med åtta promenader i olika områden: romarinnor.com (senare

Vanozza Cattanei. Innocenzo Francucci da Imola (1516).

*I gränden Vicolo del Gallo nr 13 ligger
Vannoza Cattaneis forna taverna/bordell
La Loccanda della Vacca.*

Fondazione Micol Fontana, ett modemuseum.

även på italienska romadonne. Promenaderna (i vilken ordning som helst) tar var och en några timmar med mobilen i högsta hugg.

Guiden innehåller foton av platser och byggnader med exakta adresser utmärkta på stadskartan. Varje promenad fick sin egen karta med gatorna markerade och med en gul nål på varje ställe där vi berättar något om en romarinna.

Det blev en guide för den som vill uppleva Rom ur ett annat perspektiv än det traditionella. Den handlar om ett trettio-tal kvinnor från 1300-talet och framåt. Vi berättar om platser där de levit och agerat, om speciella händelser och mer eller mindre dramatiska levnadsöden.

Bland genier, hjältar och helgon möter vi under promenaderna även kvinnor som hänsynslöst utnyttjats som spelbrickor i mäns maktsträvan. Det är kvinnor som av strategiska skäl tvingats gifta sig i tonåren, som våldtagits och som mördats.

KORSANDE LEVNADSÖDEN

Vid ett oansenligt hus på Via del Pellegrino 58 under den första promenaden får man veta att just där bodde den ovan nämnda Vanozza Cattanei, några hundra meter från ett mycket större palats där hon under tjugo år umgicks med den blivande påven. Något kvarter bort, vid Campo de' Fiori, drev hon

sin taverna (bordell). Huset och träporten är bevarade. Vid samma piazza bodde Heliga Birgitta tvåhundra år tidigare i ett palats som tillhörde Vatikanen och femhundra år senare sångerskan Gabriella Ferri i en lägenhet ovanför restaurangen La Carbonara.

Under en annan promenad hamnar vi vid Spanska Trappan. Där ligger ett litet modemuseum till minne av de tre systrarna Fontana som kom från ingenstans och på 1950-talet skapade klänningar till filmstjärnor och kungligheter – en inledning till den italienska modevägen.

På en gata intill bodde konstnären Artemisia Gentileschi när hon 1611 våldtogs

Artemisia Gentileschi bodde på Via della Croce (oklart vilket nummer) när hon blev våldtagen av Agostino Tassi 1611.

Självporträtt av en kvinnlig martyr. Artemisia Gentileschi (1615).

av en konstnärskollega till fadern. För att bevara sin heder gifte hon sig året därpå (med en annan man) och blev en av barockens stora målare.

En dag passerar vi lyxhotellet Excelsior på Via Veneto. Där var partisanen Carla Capponi 1943 med om att utföra ett av sina attentat mot nazisterna. I ett annat hotell strax intill bodde samtidigt den ryktbara chefen för det stora Nationalgalleriet vid Villa Borghese, Palma Bucarelli. Det visade sig också att de båda gått i samma gymnasium nära kyrkan Santa Maria sopra Minerva.

I den kyrkan, som ligger vid Pantheon, förstummas man av den gotiska interiören. Inte bara det. Här begravdes den folkkära Madama

Lucrezia d'Alagno (guiden berättar vem hon var) och femhundra år senare skådespelaren Anna Magnani inför tjugotusen sörjande och applåderande romare – hennes sista stora framträdande.

Så knyts olika kvinnliga livsöden samman under promenaderna. Dessa möten mellan kvinnor från skiftande samhällsskikt och epoker är en röd tråd i turistguiden.

Zoe (1911–1979), Micol (1913–2015) och Giovanna Fontana (1915–2004). Hämtad från www.lofficielitalia.com

Här, framför Castel Sant'Angelo, avrättades Beatrice Cenci 1599.

Trappan i Palazzo Cenci.

SEKLERNAS SAMTIDIGHET

Känslan av de längesedan bortgångnas närvaro är stark i Rom. Att röra vid ett av Drottning Kristinas badkar

som står i den av henne anlagda Botaniska trädgården...

...eller gå uppför samma nötta trappsteg i palatset där Beatrice Cenci gick som

barn, framkallar tidsresans rysningar. Beatrice avrättades 1599 för att hon hade dödat sin far som utsatt henne för övergrepp.

Med fotografierna har vi försökt att gestalta även det nutida vardagslivet i Rom. Syftet är att visa hur nuet och det förflutna samexisterar.

Det är slående hur många av alla dessa kvinnoplatser från det förflutna som fortfarande går att besöka, även om de fått en annan funktion. Som klostret i centrum där poeten och adelsdamen Vittoria Colonna levde under tiden som hon umgicks med vännen Michelangelo Buonarroti. Idag är det ett stort och ovanligt vackert postkontor med klosterträdgården i mitten.

Badkaret i Palazzo Corsinis Botaniska trädgård.

På Via dell'Oca nummer 27, nära Piazza del Popolo, bodde författaren Elsa Morante tillsammans med Alberto Moravia på 1950-talet.

Entrén till postkontoret.

TILLBAKA TILL ROM – EFTER CORONA

Under en weekendresa hinner man kanske följa vår guide bara ett par promenader, om ens det. Det är bättre att ta det lugnt, koncentrera sig på några kvarter och sedan förhoppningsvis återvända för att fortsätta vandra (om man kommit ihåg att slänga ett mynt över axeln i Fontana di Trevi).

Men det går ju också att ägna sig åt fåtöljturism hemma och avnjuta staden med hjälp av guidens bilder och berättelser. Tills vidare väntar Rom på oss för att bli upptäckt på nytt – med hjälp av andra teman och perspektiv.

Men det lär dröja innan vi

kan återvända. Sedan mars 2020 har Rom varit så gott som stängd för oss och andra turister på grund av pandemin. Under sommaren prøvade man ett tag att öka rörelsefriheten, men nu, i november, präglas stadsmiljön återigen av stränga restriktioner och obligatoriska ansiktsmasker. Gator och piazzor ligger mestadels öde, övervakade av polis och militär. Kyrkor och museer hålls stängda. De restauranger som överlevt tvingas avsluta sin servering redan klockan 18. Enbart nödvändiga resor är tillåtna, mot uppvisande av giltiga dokument.

Trots detta klagar våra vänner i Rom inte högljutt över denna mardrömsliknande situation. Snarare ver-

kar de faktiskt uppleva en välbehövlig paus från det hektiska och kaotiska liv som staden annars utsätter dem för – trots att några av dem blivit av med sina jobb, bland dem guider och restaurangpersonal. Även butiksägare och lägenhetsuthyrare har drabbats. Däremot kan de lärare, arkitekter och TV-producenter som vi känner arbeta hemifrån on-line.

Men bilden av romarnas reaktion är långt ifrån entydig. Grupper av framför allt högerextremister protesterar med våldsamma demonstrationer mot frihetsberövandet och nedstängningen. Rom visar sig som alltid vara en kontrasternas arena.

SUMMARY

Roman Women. Perspectives on an Improbable City

(Romarinnor. Perspektiv på en osannolik stad)

How you experience a city depends on your perspective. The purpose of being there and the role you play, for example as tourist, urban researcher or street vendor, in great part decides what you see. The gaze, the movements and the body postures form different images of the city that change when other interests take over. Here this idea is illustrated by various theme walks in Rome – especially focusing on the historically feminine presence in the urban setting.

Keywords: urban perspectives, theme walks, the feminine city.

Billy Ehn, Former Professor in Ethnology, Umeå University, Sweden.

Inger Ehn Knobblock, PhD in History, Umeå University. Investigator at the ST Union, Stockholm.

RIASSUNTO

Le Romane. Prospettive su una città improbabile

(Romarinnor. Perspektiv på en osannolik stad)

L'esperienza di una città dipende dalla prospettiva. Lo scopo di trovarsi lì e il ruolo che si interpreta, per esempio da turista, ricercatore o venditore ambulante determinano in gran parte che cosa si vede. Lo sguardo, i movimenti e la postura formano immagini diverse della città che cambiano quando altri interessi prendono il sopravvento. Quest'idea è illustrata qui tramite alcune passeggiate a tema a Roma – concentrandosi particolarmente sulla presenza storica delle donne.

Parole chiave: prospettive urbanistiche, passeggiate a tema, la città femminile.

Billy Ehn, ex professore in Etnologia, l'Università di Umeå, Svezia.

Inger Ehn Knobblock, PhD in Storia, l'Università di Umeå, Svezia. Investigatrice del Sindacato ST, Stoccolma.

Billy Ehn

Inger Ehn Knobblock

Kära läsare,

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift avslutar med detta nummer en era, men inleder också en ny. Med denna skrivelse vill vi som ingår i den nya redaktionen presentera oss och vårt arbete framåt för tidskriftens läsare. Först vill vi dock tacka avgående huvudredaktör Roger Jacobsson för sitt mångåriga arbete med tidskriften. Vi ser att *Kulturella Perspektiv* redan idag är en viktig plattform för etnologisk och kulturvetenskaplig forskning, och vi ska göra vårt bästa för att förvalta och utveckla tidskriften framåt.

Den nya redaktionen som nu tillträder består av huvudredaktör Jenny Gunnarsson Payne, professor i etnologi vid Södertörns högskola, samt biträdande redaktörer Anna Sofia Lundgren (professor i etnologi, Umeå universitet), Kim Silow Kallenberg (postdoktor i etnologi, Umeå universitet) och Evelina Liliequist (förste forskningsassistent, Humlab, Umeå universitet).

Vår vision för det vidare arbetet är under utveckling, men bland annat kommer vi verka för att säkerställa tidskriftens ekonomiska förutsättningar, arbeta för att ytterligare stärka det peer review-förfarande som idag är en integrerad del av *Kulturella Perspektiv*s arbete, samt utveckla arbetet med tidskriftens vetenskapliga råd. Vi kommer vidare att utveckla former för att publicera texter på andra språk än svenska – både originalartiklar på engelska, samt på de skandinaviska språken kan bli aktuella – även om vi anser att det är viktigt för den svenska etnologin att huvudspråket förblir svenska.

Den största förändringen för KP framåt är att tidskriften från och med 2021 kommer att gå över till digital publicering. Vi ligger i startgroparna för detta förändringsarbete och kommer under våren att lansera den nya, digitala KP. När tidskriften nu övergår till digital publicering blir den genom Open Access tillgänglig för alla, vilket samtidigt innebär att möjligheten att prenumerera på en fysisk tidskrift upphör.

Vi vill tacka alla som har prenumererat på KP genom åren men också informera om möjligheten att även fortsättningsvis stötta tidskriften genom att teckna stödmedlemskap i föreningen *Kulturella Perspektiv* för 2021. Det gör ni genom att överföra en valfri summa från 150 kronor och uppåt till PG 65 33 59-0. På så sätt kan ni fortsätta att verka för möjligheten att tillgängliggöra ny och spännande kulturforskning. Följ oss också gärna på Facebook där *Kulturella Perspektiv* numera har en egen sida!

Vi ser fram emot det fortsatta arbetet med *Kulturella Perspektiv*!

Hälsningar från den nya redaktörsgruppen:

Jenny Gunnarsson Payne (jenny.gunnarsson.payne@sh.se)

Anna Sofia Lundgren (anna.sofia.lundgren@umu.se)

Kim Silow Kallenberg (kim.silow.kallenberg@umu.se)

Evelina Liliequist (evelina.liliequist@umu.se)

*Forum för
kulturforskning*

I detta nummer medverkar:

TEMA: SKAM

Andreas Backa
Kristofer Hansson
Catarina Harjunen
Jakob Löfgren
Lena Marander-Eklund
Lina Metsämäki
Sofia Wanström

TEMA: SMART

Cecilia Fredriksson
Kristofer Hansson
Fredrik Nilsson
Sofia Strandén-Backa
Ann-Helen Sund
Filippa Säwe
Robert Willim
Susanne Österlund-Pötzsch

Öviga medverkande:

Billy Ehn
Inger Ehn Knobblock
Roger Jacobsson
Britta Lundgren